

Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar
Irodalomtudományi Doktori Iskola

Kucserka Zsófia:

KÖNYVBE VÉSETT JELLEMES

A 19. századi magyar regényszereplők karakterének történeti megközelítései

PHD ÉRTEKEZÉS TÉZISEI

Témavezető: Dr. Takáts József egyetemi adjunktus

Doktori Iskola vezetője: Prof. Dr. Thomka Beáta egyetemi tanár

Pécs, 2013.

TARTALOMJEGYZÉK

I. A disszertáció elméleti kiindulópontja, előfeltevései

II. A disszertáció felépítése

III. Összegzés

IV. A témában megjelent publikációk jegyzéke

V. Szajbély Mihály opponensi véleménye

VI. Hites Sándor opponensi véleménye

VII. Válasz az opponensi véleményekre

VIII. Szakmai önéletrajz és publikációs jegyzék

I. A disszertáció elméleti kiindulópontja, előfeltevései

Disszertációm célja, hogy a klasszikus regényelméleti szövegek és a 19. századi regények, regénykritikák központi karakterológiai fogalmait – úgy mint jellem, lélek, kedély, szív – történeti kontextusukba helyezve vizsgáljam meg, és értelmezzem újra. Dolgozatom előfeltevése szerint a korszak regényeinek (és más műfajú szövegeinek is) gyökeresen más értelmezési lehetőségei bontakozhatnak ki egy konzekvensen történeti megközelítés nyomán. Kutatásaim előfeltevése, hogy a gyakran tudottnak és ismertnek, értettnek vélt fogalmak történeti kontextusuk feltárásából az irodalmi (és kulturális) jelenségek más értelmezési lehetőségei bonthatók ki. Dolgozatomban a – Takáts József kifejezéseivel élve – elsődleges kontextus melletti elköteleződés az ismertnek vélt szövegek ismeretlen olvasataihoz és a korszak másképp értéséhez vezet. A kutatás fókuszában álló (antropológiai) fogalmak jelentéseit más, az irodalmi beszédmódon túli diskurzusok is (pl. orvosi, pszichológiai, stb.) módosítják, ezért dolgozatomban az elsődleges kontextus történeti érvényesítése mellett a kultúratudományos fordulat belátásait is érvényesítettem. Az egyes szövegek és fogalmak értelmezésekor figyelmet fordítottam a tudománytörténeti kontextusra is. A karakterábrázolás hitelességének jól ismert 19. századi követelménye mögött ily módon olyan, az emberi természettel és annak megismerhetőségével kapcsolatos, korabeli elméletek kerülnek elő magyarázó erővel, mint Lavater fiziognómiája, Mesmer magnetizmusa, a nedv-alkattan, vagy a stahli flogiszonelméleten alapuló vegytan. Ezek a korabeli kritikusok számára a gondolkodás olyannyira természetes közegét jelentették, hogy a filozófusok és esztéták gondolatmendeivel párhuzamosan hivatkoztak rájuk és idézték őket, ma azonban már nehezen vagy egyáltalán nem hozzáférhetők.

A klasszikus regényelméleti szövegek gyakori és hangsúlyos kérdésként teszik fel, hogy mi is a műfaj lényegi sajátossága. Mi lehet a regény tétje, és legfontosabb feladata? A műfaj lényegére irányuló válaszok pedig nagyon gyakran a szereplők benső világának megjelenítését emelik ki: eszerint a regény elsőrendű feladata, hogy hiteles személyiségeket állítson olvasója elé. A regénynek a szereplő-ábrázolásban megfogalmazódó célja és lényege ugyanakkor jól láthatóan történeti jellegű. Míg a 19. században konszenzusos megállapításnak tűnt, hogy a regény feladata a hiteles jellemalkotás, addig az 1920-as évektől már anakronisztikusnak hat regénybeli jellemekről beszélni. Ehhez hasonlóan, mintha a regény történetének (antik-barokk) kezdeteinél is valami más lett volna a műfaj fókuszában: például az izgalmas, magával ragadó történet-alkotás, a kalandok sora, amelyek elsőrendűek a szereplők benső világával szemben. Disszertációm kérdései – mindezekkel összefüggésben –

arra irányulnak, hogy mit is érthettek hiteles karakteren a 19. században, illetve, hogy egy-egy szépirodalmi szövegben hogyan valósultak meg a konkrét szereplő-alakok. Hogyan, milyen eszközökkel vált megalkothatóvá és megérthetővé egy-egy szereplői jellem? Milyen diskurzusok metszéspontjában válhatott témává a karakter szövegbeli konstrukciója? A 19. századi regények ilyen szempontú elemzése természetesen magával hoz tágabb, szélesebb kérdéseket is: így például kísérletet tesz a 19. századi antropológiai elképzelések néhány összetevőjének körvonalazására, a modern és premodern szubjektumfelfogás (regényekben megjelenő) különbségeinek a megragadására, illetve a karakterekkel és ábrázolásukkal összefüggő történeti kontextusok kidolgozására. A 19. századi regénykritikákban és regényelméletekben központi szerepe volt a regénybeli személyek hitelességére és a szereplői jellemekre vonatkozó kérdésnek. A szereplői hitelesség vagy jellem ugyanakkor nemcsak a korabeli esztétikai elméleteknek volt fontos része, hanem olyan diskurzusok metszéspontjában képződhetett meg, mint például a fiziognómiai látásmód (Lavater), a mesmerizmus (Mesmer magnetizmusa) vagy a nedváltatás. A szereplők regénybeli konstrukcióját, illetve a rájuk vonatkozó olvasói/értelmezői kérdéseket így olyan kulturális mintázatok határozták meg, amelyek a mi számunkra nehezen vagy egyáltalán nem hozzáférhetők. A későbbi évtizedek vagy a 20. század regényértelmezései megörökölték, és sok esetben továbbvitték a regénybeli szereplők jellemére vonatkozó szempontot (ami olyannyira bevett megközelítési és értékelési elvvé vált, hogy például az irodalomtankönyvek állandó feladattípusaként máig jelen van az irodalomról való gondolkodás kialakításában). Miközben azonban a (magyar irodalomtörténetben) jellemzően 19. századi szempont tovább élt, addig az egész kérdés történeti kontextusa mára kihullott és eltűnt nemcsak a köztudatból, de jórészt az irodalomtörténeti szakma vizsgálódási irányjaiból is. És nem véletlenül, hiszen az egész kérdés, úgy, ahogy azt a 19. század irodalomkritikusaitól megörököltük, a szó szoros értelmében irrelevánssá vált, nem vonatkozik semmire. Ma ugyanis nem jellemben gondolkodunk (bár használjuk ezt a szót); a 20–21. századi embernek nincs jelleme 19. századi értelemben, hanem pszichéje van vagy tudatműködése.

I. A disszertáció felépítése

Dolgozatom egyes fejezetei konkrét szövegelemzéseken keresztül vizsgálják azt a kérdését, hogy az egyes regényekben (és jellemrajzokban) milyen prózapoétikai eljárások vesznek részt a karakterek megalkotásában, és – történeti, eszmetörténeti összefüggésekben – hogyan működnek, hogyan építik fel a regénybeli szereplőket.

„A mechanikus, a vegytani és az ismeretlen” című fejezetben magyar nyelvű regényelméleti és regénykritikai szövegekből kiindulva teszek kísérletet arra, hogy körvonalazzam a 19. század közepének jellemre vonatkozó koncepcióit és a regénykritikai normákban való működésüket. A fejezet tanulsága szerint úgy tűnik, hogy még ilyen rövid idő alatt is (20–30 év) legalább három különböző elképzelés és fogalmi szótár működött (többnyire egymás mellett) a jellem megragadására. A mechanikus jellemfelfogás szerint az emberi jellem nem más, mint egyes tulajdonságok, jellemvonások összege. A jellem mechanikusan épül fel, az egyes tulajdonságok egymás mellé (vagy egymásra) helyeződnek, és így adják ki az egyén zárt, változatlan jellemét. A mechanikus jellemfelfogás kizárja a jellem változását, amit a jellem hibájaként, meghibásodásként értelmez. A vegytani jellemfogalom ezzel szemben a tulajdonságok egymásba vegyüléséből, sajátos, egyedi minőség létrejöttéből származtatja a jellemet. A vegytani jellem dinamikus fogalom, elkötelezett az állandó mozgásban lét, eleven változékonyság mellett. A Kemény Zsigmond regényelméletei írásából kirajzolódó jellemfogalom azért lesz különösen érdekes, mert a szerző különbséget tesz a mindennapi életben megjelenő (ismeretlen, kiismerhetetlen, érthetetlen), és a kifejezetten a regény nyelvi világában kirajzolódó (megnyugtatóan érthető) szereplői jellem között. Kettős jellemfogalom mentén felépített regényelmélete így nem valamiféle tükrözéses realista esztétika alapján tartja leírhatónak a regénybeli alakokat, hanem a regény sajátos nyelvi anyagából, a részletező leírásból kiindulva alkotja meg kifejezetten a regény műfajára vonatkozó karakterológiai elméletét.

A „Kísérletek a jellem uralására” című fejezet a jellem változásának regénypoétikai problémája körül forog. A fejezet kérdése: hogyan, milyen regénypoétikai eszközökkel vált megoldhatóvá a változó (vagy fejlődő) jellem leírása, illetve hogy a változó jellem koncepciója milyen viszonyban van a korszak általánosabb antropológiai elképzeléseivel. A fejezet középpontjában Bajza József 1833-as regényelmélete (*A románköltészetről*), és karakterológiai elképzelései állnak, ahol a változó és az állandó/egységes karakter elméleti ellentmondása élesen rajzolódik ki. Az elemzések során olyan prózapoétikai eljárások szereplét vizsgálom a karakterképzésben, mint a narrátori szólamok (a narrátori értékelés, elbeszélői motiválás), a paratextusok, a beékelte elbeszélések és szereplői beszédek, az élettörténeti elbeszélések és végül a kulturális emlékezetből származó szimbólumok, a kulturális hagyomány toposzai. A fejezetben egyaránt szerepelnek olyan regények, amelyeknek karakterfestéseit a korszak kritikusai sikeresnek érzékelték (Jósika Miklós: *Abafi*, Fáy András: *A Bélteki-ház*), és olyanok is, amelyek – a korszak kritikusainak ítélete alapján –

alapvetően elhibázott regények, olyan szövegek, amelyek szereplői nem tudtak hitelessé válni (Kelemenffy László: *Meghasonlott kedély*, Jósika Miklós: *Akarat és hajlam*). Az elemzett regények közös vonása, hogy az emberi jellem mindegyik szövegnek központi, sok esetben már a címben vagy a műfajmegjelölő paratextusban kiemelt kérdése.

„Az egységes és a szétfeszített jellem rajza”-ban Kemény Zsigmond politikai jellemrajzainak (*A két Wesselényi Miklós, Széchenyi István*) jellemkonstituáló eljárásait értelmezem. Azt vizsgálom, hogyan vesz részt a tér, a hagyomány, a nemzethez/közösséghez való viszony, az élettörténeti narratíva, illetve a test és az arc a két politikus karakterének megrajzolásában. Az ugyanazon szerző által más műfajban írt szövegek lehetőséget adnak arra, hogy számba vegyük: mennyiben műfajfüggő egy-egy karakter jellege. Mennyiben más a jellem a regényben, és hogyan tér el ettől a jellem a jellemrajzban, hogyan határozzák meg adott műfaji normák az egyes alakok poétikai, nyelvi leírását? A jellemrajzok hősei – a regényektől eltérően – elsősorban a közösségi térben képződnek, ami befolyásolja a szereplők értékelését és megszabja az élettörténet eseményeiből való válogatás szempontjait is. Ugyanakkor a jellem – úgy tűnik – a jellemrajzban is hasonló poétikai eljárások mentén jön létre, mint a regényekben. A korszak esztétikai és antropológiai irányzatai (mint például a fiziognómia, a nemzetkarakterológia vagy a vérmérsékleti tipológia) a regényekhez hasonlóan itt is jelentősen befolyásolják a karakterek értelmezését.

„Az arc: a jellem tükré” című fejezet kifejezetten fiziognómiai szempontú elemzés Kemény Zsigmond *Gyulai Pál* című korai regényéről. A 19. századi európai regényekben Lavater jelentős hatása ismerhető fel a karakterek megjelenítésében és azok egymáshoz való viszonyában is. Regényelemzésem fókuszában mindvégig test/arc és jellem viszonya, illetve a szereplőknek egymás megértésére irányuló kísérletei állnak. A történelmi regény összetett időviszonyai (a megírás 19. századi „jelene,” a megírt korszak 16. századi múltja, valamint a mai, 21. századi olvasás időindexe) a megértés történeti nehézségeire világítanak rá. A regény szereplői hol a felidézett múlt 16. századi kontextusában, hol a megírás 19. századi elképzelései szerint értelmezik egymást és önmagukat. A 16. századi fiziognómia és disszimuláció elmélete a 19. századi, Lavater utáni fiziognómiával lép dialógusra. A szereplők és a narrátor szólamában jól kivehető a múltnak a jelen felől való értelmezése: a regény a 16. században sokszor 19. századi problémákra lel, a történeti megértés analógiás működése a történelmi regényben is helyet kap. Az értelmezés egyik lehetséges kontextusa Kemény regényelméleti szövegeinek a történelmi regényre vonatkozó része lehet, amelyben ő maga is utal a történeti megértés nehézségeire vagy éppen lehetetlenségére. A *Gyulai Pál*ban

az egyes szereplőknek önmagukra és a másokra irányuló megértési kísérleteit olyan eszmetörténeti diskurzusok szervezik, amelyek a jelenből csak történészi munka nyomán válnak hozzáférhetővé.

Az „Egy jellemtelen alak és egy tengerszemű jellem” a jellem fogalmának etikai dimenziójával foglalkozik. A jellem változékonysága nem feltétlenül a jellem fejlődését vagy képzését (Bildung) jelenti – a változékonyság, a kaméleonlét, a rögzítetlen karakter a morális értelemben vett jellemtelenséggel lesz azonos Kemény Zsigmond *Férj és nő* című szövegében. A fejezet elemzése arra irányul, hogy feltárja a jellem fogalmának morális jelentéseit, illetve hogy számba vegye, hogyan lehet(ett) hitelesen leírni a regény nyelvében a jellemtelen karakter alakját. Az értelmezés kontextusát (részben) Kemény regényelméleti szövegeinek a karakterállításról szóló passzusai adják: a *Férj és nő*ben azt is vizsgálom, mennyiben érvényesíthetők Kemény regényelméleti tézisei saját regényírói gyakorlatában. Jókainak *A tengerszemű hölgy* című regénye két szempontból is indokoltá teszi a Kemény-regénnyel való összevetést. Egyrészt mindkét műben domináns a térnek és a tájnak a főhős karakterértelmezésében betöltött szerepe, másrészt mindkét regény főszereplője bizonyos értelemben váltoékony, állandó jellem nélküli. A fejezetben hangsúlyozottan nem általában a két szerző jellemalkotási eljárását szeretném összevetni, hanem csupán a két konkrét szöveg (összehasonlító) elemzéséből vonok le helyi értékű következtetéseket.

III. Összegzés

Disszertációm eredménye – kérdésfeltevéséből adódóan – eleve csak részleges lehet, hiszen senki sem mondhatja meg, hogy milyen volt az ember, vagy, hogy milyen is volt az emberi lélek az elmúlt századokban. Még akkor is így van ez, ha időben, térben és beszédmódban (műfajban) igyekeztem leszűkíteni a vizsgálódás terét és lokálissá tenni a kérdést. Hogy mi is a jellem (vagy mi volt a 19. század közepének regényeiben): a kérdésre, jellegéből adódóan, csakis részleges, feltételes és bizonytalan válaszok adódhatnak. Disszertációmban igyekeztem elkerülni annak veszélyét, hogy a regényműfaj totalizáló és homogenizáló, fejlődéselvű nagyelbeszélése helyett most egy másik totalizáló értelmezést vagy elbeszélést hozzak létre. Az egyes fejezetek esettanulmány jellegűek, amelyek nem adnak ki a korszak irodalmára vagy jellemfelfogására vonatkozó teljes képet vagy értelmezést. Mivel kifejezetten törekedtem arra, hogy ne hozzak létre ilyen teljességgelvű tipológiát vagy nagyelbeszélést, ezért a dolgozat egyes fejezetei megmaradtak eseti és lokális jelentőségüknél. Disszertációm végéről szándékosan hiányzik a tanulságokat és eredményeket összefoglaló fejezet:

elsősorban azért, hogy az egyes fejezetek tanulságai ne merevedjenek lezárt és általánosan kiterjeszthető magyarázattá. Így aztán disszertációm fejezetei nem is tekinthetők másnak, mint egy-egy részleges, feltételes és bizonytalan közelítésnek egy letűnt korszak immár csak könyvekben élő – de könyvbe vésett – jellemeihez.

IV. A témában megjelent publikációk jegyzéke

KUCSERKA Zsófia, *Az arc: a jellem tükre. Fiziognómiai szemlélet Kemény Zsigmond: Gyulai Pál című regényében* = *Holmi*, 2012/10. 1219-1236.

KUCSERKA Zsófia, *A mechanikus, a vegytani és az ismeretlen. Jellemkonceptiók a magyar nyelvű regényelméleti és regénykritikai szövegekben a 19. század közepén* = *Irodalomtörténet*, 2012/3. 328-347.

KUCSERKA Zsófia, *Beékelt elbeszélés és karakterfestés A Bélteky-házban* = *Literatura*, 2007/2. 211-217.

KUCSERKA Zsófia, *A történetmesélés funkcióváltása. Kemény Zsigmond: Ködképek a kedély láthatárán* = *Irodalomtörténet*, 2004/2. 266-282.

V. Szajbély Mihály opponensi véleménye

A nagy, fejlődéselvű elbeszélésekkel szembeni posztmodern kétely immár több évtizedes. Időközben világosan kirajzolódott néhány olyan stratégia is, amelyet azok követhetnek, akik nem kívánnak a folyamatos előrehaladás/tökéletesedés sémájában gondolkodni. Közülük az egyik csak a fejlődéselvvel szakít, ugyanakkor (ön)tudatosan vállalja azt, hogy mai nézőpontból válogat a múlt archívumában, s azzal foglalkozik, ami a jelen perspektívájából a legérdekesebbnek tűnik. A másik a fejlődéselvvel együtt a mai nézőponttal is szakítani kíván: az érdekli, hogy az általa vizsgálatra kiválasztott jelenség milyen korabeli kontextussal rendelkezik, azaz tudatosan az egykori jelentéseket igyekszik feltárni, olyan összefüggéseket, amelyek a ma nézőpontjából már nem érzékelhetők. S hogy mindezek nyomán épül-e újabb, nem-fejlődéselvű nagy elbeszélés, vagy az új összefüggések – időlegesen vagy a végérvényesség szándékával – a dekonstrukciót szolgálják-e, az már más kérdés.

A – Takáts József terminológiájával élve – kanonikus (modernné olvasó) és a konvencionalista (történeti) megközelítések közül jelen disszertáció szerzője egyértelműen az utóbbi mellett teszi le a voksát. Bevezető fejezetében erős kételyeket fogalmaz meg a regényműfaj fejlődéselvű megközelítésével szemben, mely egyrészt a cselekménydominanciától a karakter dominanciájáig vezető útként ábrázolja a műfaj történetét, másrészt a 20. századi pszichologizáló tudatfolyam-regényt a jellemábrázolás dominanciájáig eljutott 19. századi regény örökösének tekinti. Kételyeit a következő kérdésekben summázza: „Vajon a szereplő benső világának és a külső történetnek (kalandoknak, eseményeknek) ilyen jellegű szembeállításával valóban tartható? [...] vajon tényleg ugyanazt jelenti a jellem, mint a személyiség pszichéjének vagy tudatának működése? És ha nem tartjuk szinonimának különböző korszakok fogalmait, ha nem feltételezzük, hogy egy 19. századi szerzőnek ugyanazt jelentette a hiteles karakterfestés követelménye, mint a 20. század eleji íróknak a tudatműködés hiteles nyelvi megragadása, akkor nem bontakozik-e ki valamilyen egészen más történet?” (9)

A kérdésekre mindjárt meg is fogalmazza a hipotetikus választ. A következetesen történeti olvasásmód a műfaj „hasadásokkal és törésekkel terhes” történetét mutathatná meg, a szakadatlan előrehaladás folyamata helyett eltérő kérdésekre adott eltérő válaszok egymásutánja bontakozhatna ki. Ennek a hipotézisnek az igazolására, a folyamatos fejlődés helyett az állandó újakezdés narratívájának a létrehozására azonban a disszertáció nem

vállalkozik. Noha az ambiciózus felütés után marad így némi hiányérzet az olvasóban, talán jobb is ez így. Nem nehéz belátni ugyanis, hogy az éppen lebontani szándékozott nagy elbeszélés helyébe aligha lenne célszerű mindjárt újabb – ellenkező előjelű – nagy elbeszélést konstruálni. Így a hiányérzet oda módosul, hogy a szerző maga vajon miért nem reflektál erre az egyébként elméletileg sem érdektelen problémára. A reflexió természetes helye lehetne az eredményeket összefoglaló, a felvetődött problémákat a dolgozat végén szintetizáló fejezet. Ilyennel azonban a disszertáció jelen formájában nem rendelkezik; a gondolatmenet Kemény Gyulai Pál című regényének értelmezése után hirtelen véget ér. Ha a záró fejezet a publikációra való előkészítés idején majd elkészül, akkor a mostani hiányérzet is nyilván orvosolhatóvá válik.

Az azonban mindenesetre tény, hogy a felvillantott narratíva („egészen más történet”) képzéséről lemondva kiváló lehetőség nyílik a 19. századi magyar regény néhány jellemábrázolással kapcsolatos problémájának következetes, apró „détail”-okra is figyelni képes, történeti kontextualizálására, olyan új problémák feltárására, melyek korábban nem, vagy alig voltak érzékelhetők. Így végül is az egyetlen átfogóbb jellegű kérdés, amelynek kibontását a disszertáció törzsrészában hiányolom, a *kaland versus karakter* alapú regény dichotómiájának részletesebb felfejtése, melyre pedig a Jókait és Keményt egymás mellé állító fejezetben lehetőség nyílt volna. Erről azonban majd a maga helyén később. Egyelőre maradni szeretnék a feltétel nélküli elismerésre okot adó eredmények regisztrálásánál, melyek alapján – már most jelzem – a disszertáció védésre bocsátását és a fokozat odaítélését feltétel nélkül támogatom.

Először is azt szeretném kiemelni, hogy a történeti olvasat nem egyszerűen a korabeli belletrisztikai-irodalomkritikai kontextus láthatóvá tételére irányul. Erre is természetesen, de legalább ilyen fontos a tudománytörténeti kontextus bekapcsolása a vizsgálódásokba. A karakterábrázolás hitelességének jól ismert 19. századi követelménye mögött ily módon olyan, az emberi természettel és annak megismerhetőségével kapcsolatos, korabeli elméletek bukkannak fel magyarázó erővel, mint Lavater fiziognómiája, Mesmer magnetizmusa, a nedv-alkattan, vagy a stahli flogiszonelméleten alapuló vegytan. Ezek a korabeli kritikusok számára a gondolkodás olyannyira természetes közegét jelentették, hogy a filozófusok és esztéták gondolatmenteivel párhuzamosan hivatkoztak rájuk és idézték őket, ma azonban már, a disszertáció megfogalmazását idézve, „nehezen vagy egyáltalán nem hozzáférhetők” (11). Ismeretük nélkül pedig nem lett volna megfogalmazható az értekezés másik fontos felismerése: az, hogy a jellem nem azonos a pszichével, s hogy az örök emberi hangsúlyozása

helyett az érzelem-felfogás történeti változásaira érdemes figyelniük. Így válhat világossá, hogy az érzelmek korábbi századokból ismert, ma már hazugnak és hiteltelennek érzett ábrázolásai mögött nem feltétlenül ügyletlenség vagy hamis érzelmek állnak, hanem a kor elvárásainak való megfelelés, vagy a másik oldal felől fogalmazva, a ma hiteltelennek érzettől a hitelesnek érzettig vezető út mögött valójában „az érzelmek és az etika felfogásának teljes átalakulása áll.” (16)

Az érzelem- és személyiség-felfogás változása – amint ez néhány oldallal később világossá válik – együtt járt az emberi testről szóló nézetek gyökeres átalakulásával. Míg korábban a testet nedvek tárházának, addig a 18. század végétől idegek hálózatának tekintették – ugyanakkor ez a változás „nem járt együtt a testnedveken alapuló tipológia háttérbe szorulásával.” (21) Az ember temperamentumának milyenségét továbbra is a nedv-alkattan jegyében magyarázták, ugyanakkor ezt kiegészítették azzal a morális elvárással, hogy az ember uralkodjék a testnedvei által meghatározott, alapvető karakterén.

Mindez nyilván nem jelentőség nélküli a 19. századi regények karakterképzésének megítélése szempontjából. Teoretikus oldalról megközelítve a kérdést, úgy lehetne fogalmazni tehát, hogy az értekezés szerzője nem állt ellen és nem is csupán formálisan tett eleget azoknak a kihívásoknak, amelyek elé a kultúratudományos fordulat állította az irodalomtudományt: az irodalomtörténeti vizsgálódások tradicionális határait átlépve olyan nézőpontokat alakított ki, ahonnan körültekintve az irodalomtörténet speciális kérdései érdekesítő módon válhatnak újfelfogalmazhatóakká.

A korabeli kontextus feltárását Kucserka Zsófia az érzelemkifejezés és jellemábrázolás kulcsfogalmainak szemügyre vételével, egykori jelentéseik feltárásával kezdi. Segítségül a 19. század középső évtizedeinek nyelvállapotát rögzítő Czuczor-Fogarasi féle értelmező szótárt hívja. Kiindulópontja a *lélek* szó, mely a szótár szerint általában életerőt jelent, szorosabb értelemben pedig jelenti azt a láthatatlan létezőt, amely a testet élteti, s amelyből az érzések, érzelmek, vágyak és szenvedélyek származnak. Részei a gondolkodó, vizsgáló, okoskodó *szellem*, a vágyakat kifejező *kedély*, és a *szív*, a szeretet szerve, mely által képesek vagyunk mások örömeiben és bánatában részt venni. Mindehhez a Czuczor/Fogarasi azt is hozzáteszi, hogy a lélek szót gyakran mindhárom jelentésének szinonimájaként használják. A szótár idevágó passzusának idézését követően Kucserka Zsófia meggyőzően érvel amellett, hogy ez az összetett lélek-fogalom nem összeegyeztethető sem a mai hétköznapi értelmezéssel, sem a pszichológia tudományos fogalomhasználatával. Ebből pedig az következik „[...] hogy ha a

történeti különbségeket analógiákkal fedjük el (és így például a tudattalan vagy tudatalatti vágy lehetne a kedély megfelelője), akkor eleve elvétjük a történeti megértés elvi lehetőségét is.” (18) Különösen jól mutatja ezt a *kedély* szó jelentésváltozása: míg a 19. században a lélek részeként a vágyak letéteményese volt, addig ma egyszerűen hangulatot, (jó)kedvet jelöl.

A szív és jellem szavak jelentésében ugyan csak kisebb változások észlelhetők, utóbbi azonban ráirányítja a figyelmet a 19. századi regények és regénnyel szemben való elvárások egyik kulcskérdésére: vajon a jellemnek mindvégig szilárdnak kell-e maradnia, vagy éppen a jellem változásainak hiteles bemutatása várható el a regények szerzőitől? E kérdés kontextusának feltárása annál is inkább fontos, mivel „A korszak regényeinek szereplői általában a két elvileg kibékíthetetlennek tűnő elvárás erőterében mozognak.”

Az értekezés törzsrészét szövegelemzések alkotják, melyek különböző szerzők (Jósika, Kemény, Jókai) és különböző műfajok (regény, jellemkép) alapján teszik próbára a bevezető fejezetben körülírt, kultúratudományos szempontokat érvényesítő konvencionista olvasat teherbírását. Ahhoz azonban, hogy a külső nézőpont előnyeit kamatoztatni lehessen, válaszolni kell, hogy a 19. századi esztétikusok milyen nézőpontból és hogyan tárgyalták jellemábrázolás kérdését. Az első nagy fejezet, mely már címével (*A mechanikus, a vegytani és az ismeretlen*) is jelzi, hogy a vizsgálódás nézőpontja kívül esik az irodalomtörténet-írás tradicionális területén, erre vállalkozik. A részletesebben bemutatandó természettudományos kontextus tárgyalásához egy több lépcsőben végrehajtott komplexitás-redukció vezet. Kucserka Zsófia előbb a *cselekmény versus jellem* kérdését veszi szemügyre. Megállapítja, hogy a korabeli magyar szerzők (ha nem is kivétel nélkül) a karakterábrázolást tartották a regény lényegének, ám a karakterábrázolás elsődlegességét hangoztatók sem értettek feltétlenül egyet annak értelmezésében. Eltérő vélemények egymással párhuzamosan is születtek: Henszlmann, Erdélyi és Pulszky például a hiteles karakterfestést a regény kiemelten legfontosabb tulajdonságának tekintették, mások viszont, így Bajza és Szontagh csak egynek gondolták más fontos jellemzők között. De különbség fedezhető fel az idő előrehaladásával a különböző periódusok domináns felfogása között is.

A disszertáció szerzőjét az így elkülöníthető területek közül az 1830-as és 1840-es évek felfogásbeli különbségének eredői érdeklik. Természetesen elutasítja azt, hogy a szemléletváltást a tradicionális óriásfogalmakkal (neoklasszika, romantika) magyarázza. Kiindulópontja Toldy, aki Vörösmarty epikus munkáit szemügyre véve arra a megállapításra jutott, hogy a jellem egymás mellé helyezett, egymástól világosan elválasztható vonások

együtteséből áll, melyek szilárd, statikus karaktert eredményeznek. Ugyanez a véleménye Bajzának is: az egyéni karakter az elvileg mindenki számára rendelkezésre álló karakterszempontok tárházának a nyomán készült válogatás, a készlet elemei a legőszerűen helyezhetők egymás mellé, de a játéképítővel ellentétben többé nem szerelhetők szét és létrejöttét követően a konstrukció már nem is bővíthető: ez biztosítja a karakter állandóságát.

Kucserka Zsófia vizsgálódásainak újszerűségét az adja, hogy e jellemfogalom eredőit keresve Toldy hivatkozásai közül nem az esztéta Jean Paul, hanem a kémikus-orvos Georg Ernest Stahl nyomába ered. Stahl nézeteire Toldy két szempontból is támaszkodhatott jellem és történet viszonyának tisztázása során: „Egyrészt egyéni szinten: minden egyes szereplő történetét meghatározza az adott szereplő karaktere, „a fabula a karakterből foly”; másrészt Toldy érvelése szerint az egyes szereplők *közötti* viszonyokat a kémiai folyamatok mintájára kell elképzelnünk, a karakterek egymás közti összeütközései, keveredései hozzák mozgásba a cselekmény egészét.” (35) Ahhoz azonban, hogy az utóbbi szempontot helyesen értelmezhessek, tudnunk kell, hogy Stahl, ellentétben a modern kémiát megalapozó Lavoisierrel, még csak atomok keveredéséről és nem az elektronok mozgása által létrehozott vegyülésről, a kémiai reakciók során lejátszódó elemi változásokról beszélt. Innen látszik világosan a Toldy által létrehozott irodalmi analógia eredete és egyszersmind annak jelentése: „[...] az eposzi karakterek az egymással való mechanikus ütközésekben mozgásba hozzák ugyan a cselekményt, és akár változnak is, de ez a változás nem lehet elemi szintű, alapvetően nem változhatnak meg, hiszen az anyag stahli felfogása ezt nem is teszi lehetővé.” (35)

Ezekkel az 1830-as éveket reprezentáló nézetekkel szemben az 1840-es években lejátszódott változásokat szintetizáló *Egyéni és eszményi* ötödik részében (mely Korompay János szerint alapvetően Henszelmann Imre munkája) a jellem egészen másféle felfogásával találkozunk. Henszelmann az egyéni karakter keletkezését olyan dinamikus folyamatként írja le, amelynek során a különböző vonások egymással összeolvadnak, és így új minőség keletkezik. Nem mechanikai összeadódás, hanem kémiai vegyülés játszódik le tehát. Kucserka Zsófia e ponton úgy összegez, ahogyan írja „némi leegyszerűsítéssel”, hogy e változás kontextusát a romantika korának megváltozott tudásrendszere képezi, mely a newtoni mechanikától elfordulva, a mechanikus helyett az organikus formák törvényszerűségeit kereste. Ez nyilván így is van, de azért megjegyezném, hogy az említett *némi leegyszerűsítés* valójában némi következetlenséget jelent, hiszen a korábban elutasított óriáselméletek szintjére helyezi vissza – szerencsére csak egy bekezdés erejéig – az explikációt.

Nagyon érdekes és meggyőző mindjárt a következő alfejezet, amely a test és szellem hegeli egységét valló Erdélyi János gondolkodásának háttérében álló természettudományos nézeteket világítja meg: a mesmerizmust és lavateri fiziognómiát. A disszertáció soron következő fejezetei szempontjából az utóbbi különösen fontos, hiszen ha test és szellem dualizmusának felszámolásából következően a belső jellemvonások megjelennek a külsőn, vagy ahogyan Erdélyi fogalmaz, „a test az őt magával betöltő szellemnek fog lenni jelvi tükrévé.” (42.), akkor a külső leírásával a belső válik bemutatathatóvá. Az iménti, fél mondatos Erdélyi-idézetből egyébként az is kitűnik – és Kucserka Zsófia gondolatmenetének éppen ez a következő eleme –, hogy a koponyatannal szemben nagyon kritikus álláspontot elfoglaló Hegellel ellentétben Erdélyi nem lát okot a komoly kritikára és nézete konkrét formában jelenik meg aztán Kemény *Gyulai Pál* című regényéről írott értelmezésében is. Mindez azonban nem változtat azon a tényen, hogy Erdélyi végső soron dinamikus jellemfelfogást hozott létre, melynek lényege a különböző összetevők (test, vérmérséklet, hajlam, élőhely, nem és nemzetiség, önmívelés és ízlés, életkor és érzemés) rögzíthetetlen mozgásban lévő, organikus és sajátos egysége.

Hasonlóképpen dinamikus jellemfogalomra épülnek Kemény Zsigmond regényelméletei fejtegetései, amint ez az értekezés következő fejezetében kifejtésre kerül. A jellem változásának fő faktora az idő múlása, ám a percek lepergésének monotoníája a lassú és folyamatos változást alig teszi érzékelhetővé: éppen ezért maradhat az ember rejtély önmaga számára is. A való életben így nemcsak másokat nem ismerhetünk, hanem önmagunkat sem ismerhetjük igazán. Kemény szerint a regényíró számára itt nyílik speciális tér: az általa létrehozott lehetséges világban érzékelhetővé teheti szereplői belső motivációit. Ennek során hasznosíthatja a fiziognómia eszközkészletét. Kucserka Zsófia megfigyelése szerint Keménynek sikerült közös nevezőre hoznia a fiziognómiai látásmódot és a rá vonatkozó lichtenbergi és hegeli kritikával. A test külalakja ugyan a való életben sohasem nyújthat felvilágosítást a belsőről, a regény világán belül azonban az összetett jellemábrázolás egyik eszközeként, a többi *détail* között, fontos szerepet játszhat.

A teoretikus nézetek számbavétele után a disszertáció soron következő fejezeteiben a kor jellemábrázolással kapcsolatos regényíró gyakorlatának tárgyalása következik. Az első szerző Jósika Miklós. Azt, hogy ilyen kiemelt pozícióhoz jutott, Kucserka Zsófia következetesen történeti szemléletmódjának köszönheti. Az *Abafi* szerzőjének nevét hallva ugyan ma már aligha jár át valakit is jóleső borzongás, kanonikus pozíciója azonban a kortársak és a közvetlen utókor számára vitathatatlan volt. Ám e kanonikus pozíció – a magyar történelmi

regény megteremtője – nem felel meg a szerzői kísérő szövegekben részletezett szándéknak, amely a munka morális tanulságokat hordozó lélekrajzként való befogadását szorgalmazta. Úgy is lehetne fogalmazni tehát, hogy a regényt paradox módon mégsem a kortársi kanonizáció, hanem a szerzői önértelmezés teszi érdekessé a disszertáció számára.

Kucserka Zsófia megfigyelése szerint Jósika jellemábrázolása és Bajza karakterrel szembeni elvárásai között összefüggés figyelhető meg, emiatt egy alfejezet erejéig visszatér Bajzának a bevezető fejezetben egyszer már érintett regényelméleti tanulmányára. Első pillantásra úgy tűnik, hogy az egymástól 30 oldal távolságra elhelyezkedő két gondolatmenet nincs összhangban egymással. A 36. oldalon az áll, hogy Bajza regényelméletében a „zárt, egységes és állandó (nem elváltozó) jellem követelménye fogalmazódik meg”, az elvileg rendelkezésre álló, végtelen számú karakterjegyből mechanikusan összerakott karakter „nem változhat, mert az a jellem elemeire való szétesését eredményezné.” (37) Ezzel szemben a 60. oldalon az olvasható, hogy Bajza elmélete „mélyen elkötelezett a nyílt és lezáratlan, mozgásban lévő karakter, mint elvi lehetőség mellett.” Tovább olvasva a szöveget kiderül azonban, hogy a jelzett ellentmondás a Bajza szöveg sajátja: míg általános antropológiai szinten állandó mozgásban, változásban lévő karakter lehetőségéről beszél, addig a regényszereplők jellemével szembeni elvárásait a statikus karakter követelményének megfelelően alakítja ki.

Értem természetesen, hogy a 36. oldal táján, a Toldy nézeteivel való párhuzam tárgyalásakor, inkább a statikus követelmények, míg az Abafi jó útra térüléséről szóló Jósika regény kapcsán inkább a mozgásban lévő karakterre vonatkozó részek váltak hangsúlyossá Bajza regényelméletéből. Kérdés azonban, hogy vajon nem lenne-e célszerű már az első említés idején, a Toldyval való párhuzam kapcsán a maga komplexitásában tárgyalni Bajza gondolatmenetét, majd az *Abafi* értelmezése kapcsán csak visszautalni rá – ebben az esetben ugyanis nem csupán az ismétlés, hanem a két gondolatmenet közötti (látszólagos) ellentmondás is elkerülhető lenne volna.

Ami magának az *Abafinak* (majd a következő alfejezetekben Fáy *Bélteky-házának* és (negatív példaként) Kelemenffy László *Meghasonlott kedély* című regényének értelmezését illeti, azok számomra kevésbé bizonyultak izgalmasaknak, mint a megelőző, a korabeli regényelméletek természettudományos kontextusát feltáró fejtegetések. Jósika, Fáy és Kelemenffy kapcsán Kucserka Zsófia leginkább arra kérdez rá, hogy az alkalmazott karakterábrázolási megoldások mennyiben feleltethetők meg, ill. mennyiben térnek el a Bajza által megfogalmazott elvárásoktól. E vizsgálódások persze koránt sem érdektelenek, de sok invenciózus, esetenként

vitatható részmegállapításuk ellenére kevésbé újszerűek és ötletesek, mint a korábbi fejtegetések. Leginkább elgondolkodtató a *Bélteki-ház* elemzése. E regényről, melynél unalmasabbat a mai olvasó nehezen tud elképzelni, kiderül, hogy a hősnő, Laura jellemének kimunkálása során nagyon eredeti és érdekes, az olvasót aktivitásra készítő narrációs technikát valósít meg. Elgondolkodtam azon, hogy vajon a korabeli olvasó is így érzékelte-e ezt, azaz számára valóban élvezetes szöveg jött-e így módon létre, vagy csak utólagos interpretatív konstrukcióról van-e szó? Kár, hogy az értekezés nem veti fel ezt a kérdést.

A következő nagy fejezet, mely Kemény politikai jellemrajzairól (*A két Wesselényi Miklós, Széchenyi István*) szól, mint a karakterábrázolás speciális eseteiről, visszakapcsol az antropológiai kontextushoz. Érdekesen kamatoztatja a bevezető fejezetben tárgyalt frenológia és fiziognómia tanulságait, és rámutat arra, hogy Kemény reflektált távolságtartásának köszönhetően miként válhatnak a külső jegyek a benső tulajdonságok meggyőző kifejezőivé Wesselényi és Széchenyi esetében. Még érdekesebb, amikor a Tudományos Gyűjtemény 1841-ben „Z” szignó alatt közzétett antropológiai sorozata nyomán a magyar nemzetre jellemző fiziognómikus vonásokat veti össze a Wesselényiről és Széchenyiről adott fiziognómiai leírásokkal, majd levonja a következtetést: „Mindkét jellemrajz hőse az idealizált nemzet tipikus alakja, annak egy-egy nedváltatni típusváltozata: Wesselényi a szangvinikus, Széchenyi a melankolikus magyar.” (104)

A fejezet fő kérdése természetesen az, hogy mennyiben tér el egymástól a jellemábrázolás a regény és a jellemrajz műfaji keretei között. Úgy vélem, a Kucserka Zsófia által megállapított különbség – *példaállítás* a jellemrajz, *hitelesség* a regény esetében – mögött valójában a *valóságos* versus *valószerű* régi (arisztotelészi) dichotómiája húzódik meg: a jellemrajzban a létező karaktert kell *bemutatni*, a regényben viszont nem létező karaktert kell *létrehozni*. A dolgot természetesen bonyolítja, hogy végső soron a létező bemutatása is konstrukció, bár kétségtelenül más jellegű, mint a regényszereplők konstruálása; mintha azon a területen találnánk magunkat váratlanul, amelyet a posztmodern történelemelmélet jelölt ki magának. Úgy vélem tehát, Hayden White-nak és társainak a nézeteit a dolgozat publikálásra való átdolgozása idején mindenképpen érdemes lenne kézbe venni, ezek nyomán ugyanis alkalmas keret lenne létrehozható a fejezet sok érdekes és kétségkívül helytálló részmegállapításának egységes fogalmi rendben való elhelyezésére.

A fiziognómiai jellemzésben rejlő lehetőségeket használja ki Kemény *Férj és nő* című regényének bevezető részében is. Itt, amint Kucserka Zsófia meggyőzően fejtegeti, az ősi

családi birtok megszemélyesített leírása és család sarjának, Kolostory Albertnek a külső karaktervonásai mutatnak párhuzamot. A hely részletesebb bemutatása – akárcsak Zsibó *A két Wesselényi Miklós* esetében, de éppen ellentétes előjellel – a család helyzetét vetíti előre: „A két romos kastély jelzi, hogy a helynek, a családi birtoknak nincs origója, nincs olyan szilárd magja, ahonnan a családi hagyomány eredhetne, és amire a családi jövő épülhetne. A keselykői birtok, a kastélyok és az omladozó Kárpátokbeli hegycsúcs bemutatása megelőlegezi és értelmezi Albert későbbi történetét, és szilárd mag vagy alap nélküli jellemét is. A bizonytalan, elváltozó nevű, és geológiai szilárdság nélküli helyről szilárd jellem nélküli alak lép a regény terébe. A hely jellemzői és a főszereplő (fiziognomikus) vonásai Albert jellemét is előírják; a szilárdság nélküli, omlatag és képlékeny jellem vonásait a szöveg a tájba és az arcra vési.” (107)

A jellemnek, amint ez az ismételten konzultált Czuczor-Fogarasi szótárból kiderül, két egymással összefüggő 19. századi jelentése is létezik – Kolostory Albert karaktere azonban egyiknek sem felel meg. Nincsenek igazán egyedi jellemvonásai, és nem rendelkezik olyan szilárd karakterrel sem, melyek nyomán morális értelemben jellemesnek lehetne nevezhető. Mondhatni: jelleme a változékonyság, azaz a jellemtelenség. Vagy ahogyan az értekezés fogalmaz: Kemény egy jellemtelen alak jellemzését adja. Olyan életút ez, amely nem kíván jellemképet, mert nem *példaszerű* a követésre méltóság értelmében, de mint *tipikusnak*, helye lehet a morális tanulságokat hordozó regényben.

Jókainak *A tengerszemű hölgy* című regénye Gyulai Pál korabeli kritikája alapján kerülhetett Kemény *Férj és nő* című regénye mellé a disszertáció gondolatmenetében. Gyulai ugyanis Erzsike alakjában a lélektani indoklás nélküli változékonyságot kifogásolta, s a hősnő e szempontból tűnt párhuzamba állíthatónak Kolostoryval.

Gyulai élettani szempontból már azt is képtelenségnek tartotta, hogy valakinek a szeme színe oly mértékben változzék, mint Erzsikének (kékké, feketévé, majd sárgává és zölddé), de még nagyobb hibának találta „hogy a hősnő nemcsak tengerszemű, hanem tengerszem-lelkű is, aki annyira, annyiszor s oly módon változik, hogy nincs kulcsunk jelleméhez, ami a regény esztétikai hatását egészen megbénítja.” (262) Kucserka Zsófia e következtetéssel egyetértve azzal menti Jókait, hogy neki – a bevezető tengerszem-hasonlat tanúbizonysága szerint – eleve egy jellemtelen jellem ábrázolása volt a célja. A különbséget pedig Kemény regényével szemben abban látja, hogy míg ott az elbeszélő és olvasó világosan látja Kolostory lelki motivációit, addig „Erzsikét sem a szöveg elbeszélője, sem olvasója nem érti igazán, a regény

pedig nem kínál a hősnő értelmezéséhez belső nézőpontot; viselkedésének, döntéseinek indoka rejtve marad. Erzsike kifürkészhetetlen jelleme így megmarad titoknak – vagy kevésbé hízelgően: megmarad zavarosnak.” (127)

Kérdés azonban, hogy valóban tengerszem-lelkű-e Erzsike?

Jókai nem mondja annak; ő csak arról beszél, hogy pillanatnyi indulatainak megfelelően változik a szeme színe. Azt, hogy a lelke is ilyen módon változik, csak Gyulai teszi hozzá idézett mondatában. Ha viszont tovább olvassuk Jókai regényét, hamarosan ráakadunk egy olyan passzusra, amely azt bizonyítja, hogy Erzsike lelke eleve olyan volt, amilyennek aztán élete során megmutatkozott. A szigeti kis fakunyhóban, ahol az elbeszélő pillanatnyi szegénységére, pontosabban a szegénységben rejlő boldogságra hivatkozva utasítja vissza Erzsike szerelmét és gazdag hozományát, a lány a következőket mondja: „Ön engem nem ismer. Belőlem csinálhat valaki ördögöt, ha mindjárt templomot épít is a számomra s oda tesz oltárkép helyett és imádkozni jár hozzám. De tehet angvallá, akit igazán szeretek. S én is tudnék boldog lenni – akárhol: *a pásztor gunyhójában, a vándorkomédiás ponyvasátrában, a katona bivouactűzénél, az iskolamester vedlett falu vályogviskójában* és álmodhatnám az üdvösségről a szalmaágyon!” (Jókai kiemelései.)

Erzsike aztán nagyon következetesen ennek az önvallomásnak megfelelően vezeti életét, járja végig szinte valamennyi, példaként jelzett lehetőséget, tehát abszolút szilárd karakterként mutatkozik. Kétségtelenül *inkább különös* karakter ez, ellentétben az *inkább tipikus* Kolostoryval, de nincsen benne semmi titokzatos. Nagyon egyszerű, a körülményekhez mindig alkalmazkodó, boldogságát kereső lény ő, életútja meglehetősen változatos, de ő maga mindig ugyanaz marad. Tipikusan olyan hős tehát, amilyenre a lélekábrázolás helyett a mesére épülő, folytatásos tárcaregénynek szüksége van. Ezért mondtam korábban, hogy az előszóban felvetett fejlődéstörténeti probléma tárgyalására itt nyílt volna lehetőség. A 19. század hírlapi környezete néhány egyszerű vonással vázolható, ugyanakkor különleges karaktert követelt, hogy bonyolult, folytatásos regény esetében nehezen követhető lélekrajz helyett a lehetőség szerint önállóan is értelmezhető epizódokból álló történetre koncentrálhasson. Innen nézve természetesen erősen vitathatónak tűnik Kucserka Zsófia azon megállapítása is, hogy *A tengerszemű hölgy* „kevésbé számít jellegzetes vagy tipikus Jókai-regénynek” (127).

Erzsike jelleme tehát nem zavaros, ellentétben a rá vonatkozó elemzés bizonyos megállapításaival. Helyénvaló, hogy a disszertáció szerzője felderíti a tengerszem-motívum

előtörténetét Jókai életművében, az 1853-as útirajztól kezdve *A tengerszem tündére* című nagyon szép mesenovellán át (ilyet szeretett volna írni Wass Albert a *Tavak és erdők* könyvében, csak neki nem sikerült) egészen az 1890-es regényig. Nem helyénvaló azonban, hogy keveri a Jókai által leírt különböző tengerszem-típusokat. Az 1853-as utazás során a Szent Anna tóhoz igyekezve Jókaiék először egy fennsíkra érnek, melyet a köznép kokojásnak nevez. A zöldesbarna sűrű mohával benőtt lapály valójában „halálos veszély helye, alatta feneketlen víz van, ha ember vagy állat az ingadozó mohos felszínre lép, a moha lesüpped alatta, és őt elnyelik az ismeretlen szövevények.” (68) A lapály fölötti hegygerincről visszanézve viszont tündéri látvány bontakozik ki: „két-háromszáz apróbb-nagyobb gömbölyű tengerszem, mint megannyi csillag ragyog a veszélyes bérci ingoványon, miknek hatása leírhatatlan. Az ember a tündéreket véli látni, kik tengerszemeikből feljönnek, hogy a halandót a vészes síkra csalják.” (68-69) Ez *A tengerszem tündére* című novella világa. A hegytető túlsó oldalán viszont a Szent Anna-tó található: „körös-körül ezerkétszáz lábnyira feljebb emelkedő bércek által képzett medencében, vad erdők árnyékában terül egy gömbölyű nagyszerű tengerszem, melynek körülete egy negyedrészt mérföldet meghalad. Sima tükörlapja sötétzöld a belenéző erdős bércektől, a legnagyobb vihar sem ingatja azt meg, hab sem fodorul rajta.” (69) Ez az a tó, amelyet Jókai egy – Kucserka Zsófia által egyébként nagyon érdekesen elemzett – rajzon is megörökített, és ez a tó ihlette *A tengerszemű hölgy* felütését.

Abszolút nem állja meg tehát a helyét az a megállapítás, amelyből az értekezés szerzője a regény interpretálása során kiindul: „Van a magyar regényirodalomban egy másik híres mocsár is, amelyre a főszereplő teljes jellemzése épül: Jókai tengerszemű hölgyének változékony, kiismerhetetlen jelleme. Nem is mocsár az, hanem „kokojás” – az erdélyi Szent Anna-tó alatt elterülő vidék –, amelynek látványából kiindulva a regény elbeszélője értelmezi a főhősnő alakját.” (115) Nem értek egyet azzal a megállapítással sem, mely szerint „A tengerszem és Erzsike szemének változékonysága közti analógia így erősen sántít, hiszen míg egyik esetben a lélek benső indulatai okozzák a tekintet változását, addig a másik esetben a tengerszem maga állandó, csak a nézőpont vagy a viszonyok mutatják mindig másnak” (123) Véleményem szerint Erzsike szeme sem viselkedik másként, mint a tengerszem: saját színe egyiknek sincsen, éppen ezért szolgálhat mindkettő médiumként, lehet képes közvetíteni környezetének – egyik esetben a belső, másik esetben a külső környezetnek – a változásait. Az emberi szem persze általában nem ilyen – de Erzsike éppen ezért különleges alak, mert neki ilyen a szeme.

Úgy gondolom tehát, ez az egyébként szintén sok érdekes és helytálló részmegállapítást tartalmazó fejezet szorul rá a legnagyobb mértékű átdolgozásra az értekezés könyvvé formálása során – melynek nyomán természetesen újragondolandók lennének a Kemény- és Jókai-regény összehasonlításából levont végkövetkeztetések is.

A nagyon sok tekintetben vitatható Jókai-elemzés után megnyugtató olvasmány viszont az értekezés utolsó nagy fejezete, melyben a szerző Kemény Zsigmond *Gyulai Pál* című regényének fiziognómiás szempontú elemzését adja. A következetesen alkalmazott történeti szemléletmód itt is meghozza gyümölcsét. A kontextus rekonstruálása nyomán kiderül, hogy az a Gyulai, aki a hieroglifák megfejthetlenségéhez hasonlítja az ember bensőjét „kódoló” arcvonásokat, s cáfolja ezzel a fiziognómia „szavahihetőségét”, a regény korabeli olvasója számára éppen állításának ellenkezőjét sugallja. A ókortudomány ugyanis éppen a regény megjelenése előtti évekbe jutott el (Champollion, majd Lepsius munkássága nyomán) a hieroglifák megfejtéséig; az analógia tehát eredendő jelentésének ellenkezőjébe fordul és az emberi bensőt kódoló arcvonások titkának a megfejtését helyezi kilátásba.

Ugyanakkor nem teljesen felel meg a valóságnak a disszertáció azon állítása, mely szerint a szövegből teljes mértékben kimarad az ekphrasis és így az olvasó csak a kép hatásáról értesül, de nem tudja meg, hogy valójában mi látható a képen. Kétségtelen: a szöveg nem tartalmaz a szó klasszikus értelmében vett, pontról-pontra haladó képleírást. De egy fontos részletről Báthory István kérdéséből mégis értesülünk: „Mindig lesütve tartja-e szemét Zsigmond vajda?” (14) Az e kérdésben rejlő állítás nyomán a dolgozatnak az ekphrasis elmaradásából levont következtetéseit nyilván finomítani lenne érdemes. Ettől eltekintve azonban Kucserka Zsófia igen érdekesen és meggyőzően érvel amellest, hogy a regény valójában a címszereplő portréja, s hogy mind a közvetlenül róla, mind a többi szereplőről (Gergely diákról, Sofroniáról, Eleonoráról) szóló részek erősen kötődnek az expozíció portréjáról szóló teoretikus kérdésfelvetéseihez. Az egymást követő alfejezetek pedig igen érdekes elemzik az említett szereplők esetében test, arc és jellem viszonyát és járják körül a szereplők egymás megértésére irányuló kísérleteit – melyek végső soron és minden esetben sikertelenek maradnak.

Hosszúra nyúlt opponensi véleményem végére érve, az elmondottak fényében immár rövid lehetek. Bevezetőben előre bocsátott véleményemet megismételve kijelenthetem, hogy Kucserka Zsófiának a történeti olvasásmódot következetesen érvényesítő, finom szövegelemzések egész sorát tartalmazó, a kultúratudományos fordulat kihívásaira magas

szinten reflektáló értekezését minden tekintetben alkalmasnak tartom arra, hogy számára a Pécsi Tudományegyetem Doktori Tanácsa odaítélje a PhD-fokozatot.

A nyilvános vitára tűzést és a fokozat odaítélését egyértelműen támogatom.

VI. Hites Sándor opponensi véleménye

Egyszer Moldova György úgy nyilatkozott, a magyar irodalom olyan, hogy ha az ember jót akar olvasni, írnia kell magának. A magyar irodalomtudományra nézve ezt úgy módosítanám, gyakran van úgy, hogy ha az embernek szüksége volna valamire, az általában nincsen megírva. Ilyenkor, ha magunk nem vagyunk rá képesek, várnunk kell, míg más előáll vele. Nekem opponensként már másodszor van szerencsém ilyesmihez: először Laczkó András dolgozatában a leírásról, most pedig Kucserka Zsófia értekezésében a karakterábrázolásról. Mindkét témáról alig olvashatni magyarul használható szöveget, jóllehet e két kérdés szisztematikus feldolgozása nélkül nem lehet tájékozódni a 19. századi prózában, még a magyarban sem. Ahogy annak idején Andrásé, most Zsófia dolgozata is rávilágít és egyúttal meg is szenved, hogy magyar anyagon nemhogy átfogó prózatörténeti víziók nem (vagy alig) állnak rendelkezésre, de még az alapvető poétikai jelenségek módszeres történeti leírására sem történt sokszor még kísérlet sem. Kíváncsian várom, hogy a magyar nyelvű irodalomtörténet-írás történetéből még előttünk álló csekély időben ezekből a munkákból ki mit végez el.

Ezeknek a hiányoknak a létrejöttéhez, sok minden egyéb mellett, az is hozzájárult, hogy időről-időre bizonyos témák kifejezett mellőzésre kerülnek. A szereplő is ilyen: miután a strukturalizmus dehumanizálta, narratív funkcióvá tette, hallgatólagosan azt gondolhattuk, hogy nem is érdemes vele foglalkozni, ahogy semmilyen egyéb ábrázolási problémával sem. Ezért indulhat mentegetőzéssel indul Zsófia dolgozata is, mondván, a „narratológiai megközelítések uralkodóvá válásával” a szereplő „avittas szempont” lett, mivel azok felől a karakter-ábrázolás kérdése „nehezen megragadható”. Nekem ezzel szemben úgy tűnik, hogy a narratológiai megközelítések váltak avittassá, s ha formalizmusuk felől a szereplő problémája nem kielégítően tárgyalható, akkor ez korlátozott alkalmasságukat mutatja. Néha nem a témát kell ejteni, hanem a módszertant.

A szereplővel való azonosulás ma is alapvetően meghatározza a regényolvasási szokásokat, egyes művek hatását, népszerűségét. Vagyis míg a regénykarakter kérdése a kritikai tudatban háttérbe szorult, addig a naiv vagy az ösztönös, ha van ilyen, olvasói beállítódásban megmaradt, gyanítom, mindannyiunkéban. Összefüggésben állhat ez az irodalom antropológiai szerepével és társadalmi használatával. (A dolgozat némileg

rosszallóan utal rá, hogy ezt a beállítódást az irodalomtankönyvek örökítik át. Biztosan van ebben mit bírálni, de nem véletlenül tehetik sikeresen.) Ha nem csalódom, Robbe-Grillet sem azért támadt neki a szereplőnek, hogy mindenestül kiiktassa, hanem hogy olvasója a szolgai mintakeresés helyett saját személyiségének kreatív megalkotásáért folyamodjék a szereplőhöz.

Azon túl, hogy kifejezem köszönetemet, amiért Zsófia megírt, vagy elkezdett megírni egy témát, melyről nagyon szerettem volna többet megtudni, a következőkben tisztából adódóan a dolgozat néhány kisebb fogyatékoságot fogom szóvá tenni, illetve igyekszem vitatkozni némely állításával, vagy megjegyzéseket fűzni hozzájuk. Az, hogy talán a szokottnál hosszabbra nyúlt a vélemény, a dolgozat kiváltotta lelkesedésemmek betudható. A terjedelem okán is sietek előre leszögezni, hogy az értekezés nyilvános vitára bocsátását, illetve a doktori fokozat odaítélését messzemenően támogatom.

Az elején a dolgozat mint „evidens állítást” vezeti be, hogy a regény emberekről vagy „valamiféle emberekhez hasonló fiktív lényekről” szól. Ez általában igaz lehet, de vannak kivételek. Vannak olyan regények is, melyeknek még az elbeszélői sem emberi személyek. Két időben egymástól távoli példát említve, Thomas Bridges 1771-es *Adventures of a Bank-note*-jának egy bankjegy, Tibor Fischer 1997-es *The Collector Collector* című regényének pedig egy váza az elbeszélője. De még Nagy Ignác *Magyar titkok*ában is, ha jól értem a zavaros szöveget, van egy „szürke zsák”, aki kezdetben elbeszélőként lép föl. Ezek a művek azért lehetnek érdekesek, mert határhelyzetből mutatnak rá minden ábrázolás szükségszerű antropomorfizáltságára.

A már említett bizonytalanság, a saját téma fontossága iránti kétely jót is tesz a dolgozatnak, meg nem is. Szemléletét áthatja a modern szereplő-ellenesség, vagyis a szereplő 19. századi nyomatékát a 20. századi próza, vagyis a szereplő, úgymond, „irrelevánssá” válása felől tekinti. Ebből adódik a dolgozat egyetlen nagyobb koncepcionális hiányossága: nem számol érdemben a 18. és a 19. századi regényábrázolás vonatkozó különbségeivel, pedig ez legalább akkora jelentőségű, mint ami a későbbiekhez képest fennáll. Ha két irányból venné szemügyre anyagát, még jobban kitűnne, hogy amit az első lapon olvasunk, miszerint a regény célja a szereplők „benső világának megjelenítése”, igazából elég szűk részére áll a regénytörténetnek. Illetve nagyon érdekes volna megmutatni, hogy miként lehetnek a 18. századi regényszereplők is jellemek valamiként, miközben nincsen belsejük. Lelki folyamatok értelmezése nem is mindig kell a karakterábrázoláshoz: a *Moll Flanders* ugyanúgy egy megnemesedés plasztikus története, mégis szükség benne rejtélyes belső erők vagy mélység tételezésére, mint az *Abafőben*. Így talán annak a meggyőződésnek a bírálata is

látványosabb vagy dokumentáltabb lehetett volna, miszerint a regénytörténet a külsőből a belső felé halad, és így válik egyre értékesebbé. Ahogy, másfelől, azt is árnyalni lehetett volna, hogy a 19. századi regény jellemei mindig benső meghatározottságúak: hogy egy-egy szereplőnek mennyi az évi jövedelme Trollope-nál alapvető meghatározója jellemének. Néhány 18. századi magyar nyelvű minta, mint Kártigám vagy Etelka, elemzésével talán az is jobban kidomborodhatott volna, hogy az itt szóba kerülő 19. század közepi kritikai felfogás milyen sokba kötődik még a 18. századhoz: a mechanikai és a kémiai karakter-felfogás különbsége lehet a két századé is. Én 18. századnak érzem a kétes jellem öntisztázásának módját *A Bélteki-házban*. A szépen végigelemzett csodagyűrűs epizód kifejezetten a heroikus-gáláns regényekre emlékeztető külső, tárgyi identitás-jellel operál. A személyiség itt valóban cselekményszervező elem, de egy külsővé tett, egy történetbe kivezetett jellem segítségével. Fátyval szemben nagyon igazságtalan párhuzammal élve, míg a *Büszkeség és balítéletben* a jellemek, mint a levelek, amelyekben időről-időre kifejezik magukat, mindig újraolvashatóak és így újra is értelmezhetőek, addig a „kicsoda is Laura?” kérdése kételemű dilemma (bűnös vagy megtévedt), amely nem elmélyítő értelmezést kíván meg, hanem azzal, hogy az igaz/hamis tengelyén kiderül a válasz, a probléma egyszerre meg is oldódik.

Visszatérve a regénytörténeti távlatokhoz, túlzásnak érzem azt a megállapítást, hogy „az 1920-as évektől már anakronisztikusnak hat regénybeli jellemekről beszélni.” Joyce vagy Virginia Woolf és a tudatfolyam, amellel hogy felfogható kiterjesztett karakterábrázolásként, nem reprezentálja általában a 20. századi regény egészét. A magyar irodalom némely emlékezetes karaktere későbbi korszakból származik: kevés magyar regényszereplő jellemét, lelkét és motivációit elemezték annyit, mint Édes Annáét, aki 1926-ban látta meg a napvilágot, illetve a nyomdafestéket. S ha már itt tartunk, azzal a kérdéssel is lehetne foglalkozni, hogy a magyar irodalomban az emlékezetes figurák, vagy a jellemként a legtöbbet elemzett karakterek miért nem a regényhez kötődnek: sem a peleskei nótárius, sem Pató Pál, sem Húbele Balázs, sem Ádám és Éva, sem Bánk bán nem regényfigura. Bár Baradlay Richárd, Noszty Ferenc, Ábel és Nemecek Ernő viszont igen.

Nagyon fontos megkülönböztetése a dolgozatnak, hogy a jellem vagy a karakterábrázolást a regény örök feladatának gondolva egyneműsítjük a műfaj történetét, és elfedjük az „emberi” vagy a „személyiség” képzetére vonatkozó történeti különbségeket. (Itt egyetlen apróság: joggal bírálja a lélektan-történeti analogizálást, de olykor maga is előállít ilyeneket, például amikor azt írja: „a vérmérséklettípus a külvilág behatásaira (ma azt mondanánk, ingereire)” adott (...) válasz”. [22]) Csakhogy a valamely „örök emberi” tételezésének elutasítására citált Robbe-Grillet megállapításánál, miszerint „Napjainkban

csakugyan kizárólag Balzac regényelmélete érvényesül. Minden különösebb fáradtság nélkül akár Madame de La Fayette-ig is visszanyúlhatunk.” (15), aligha találhatni homogenizálóbbs történelemképet. S ennek meg is volt a maga ideológiai motivációja az 1950-60-as évek francia kultúrájában. A homogenizált irodalmi emberkép továbbélésének bírálata maga is homogenizál – szükségképpen, hiszen Robbe-Grillet (és az új regény) vonatkozó célja nem a történeti tisztázás, hanem a politikai harc, az ideológiai leleplezés, a burzsoá társadalom bírálata. Vagyis Robbe-Grillet véleménye, miszerint az örök lélektani realizmus „hazug”, tipikus ugyan, de nem általában „egy másik kor” (15) mint olyan véleményét képviseli, ahogy a dolgozat némileg sugallja, hanem egy politikailag körülhatárolható szellemi irányzatét, amely a hazug módon szabadnak ábrázolt egyén realista lélektaniséga révén előhívott olvasói azonosulási fantáziákban a kapitalizmus elnyomó apparátusának újratermelését látta.

A dolgozat egyik nagy találata, hogy a regényszereplők ábrázolásának vizsgálatához odaköti a politikai jellemrajzok kérdését. A Wesselényi és Széchenyi-portrék elemzése szerintem kiemelkedő részek, engem elragadtak, újraolvasásra sarkalltak, megvilágosítottak. Talán azért is, mert ezek a legjobb szövegek, amelyekkel foglalkozik: a szóba kerülő magyar regények zöme mellett a másod- vagy harmadkézből átvett, megemésztetlen vagy már a maguk idejében is poros (német) elméleti szövegekből fabrikált korabeli magyar regénykritika nem valami épületes olvasmány. A Széchenyi- és a Wesselényi figurák tér- és idő-szerkezetét, genealógiai, közösségi, életrajzi, testi meghatározottságait viszont briliáns elemzések járják körül, ahogy nagyon szórakoztató ennek a szakasznak a lezárásaként beillesztésük a nemzet-karakterológiai táblázatokba. (Akad talán itt is egy kihagyott ziccer: amikor arról ír, hogy Kemény portré-alkotása nem illeszkedik a kor orvosi magyarázataihoz az elmebajról mint büntetésről, szóba lehetett volna hozni, hogy Széchenyi önmagáról alkotott képe viszont igen: ennek a büntetés-képzetnek a teológiai gyökerei mutatkoznak meg azokban az apokaliptikus-bibliai szerepekben, amelyeket a gróf, ki tudja mekkora színészettel, 1848 késő nyarán pesti utcai ámokfutásaiban és korai döblingi leveleiben öltött magára.) A Kemény-portrék elemzéséhez hasonlóan remek részek, amikor ezek szempontjait viszi tovább a *Férj és nő* vizsgálatában, megmutatva Kolostory fiziognómiai hasonulását saját földrajzi eredetének térszerkezetéhez. Sajnáltam, hogy nem írt többet Pálffy János emlékezéseiről: egy lábjegyzet erejéig ígéretesen villantotta föl Bitnitz műfajainak (önéletrész, jellemrajz, anekdota, emlékirat) összjátékát, s mutatott rá, hogy itt egyedi módon nem példaadó alakok ábrázolásáról van szó. Amilyen jó érzékkel olvasta Kemény portréit, Pálffy jellemrajzainak elemzése is nagyon érdekes lehetett volna. Azt már csak fontoskodásból jegyzem meg, hogy gúnyos vagy rosszindulatú jellemrajzokra, illetve a nem kívánatos önkép alakzatára Jósika

Emlékirata is bőven adna példákat. S ha már benne vagyok a fontoskodásban, akkor azt is megjegyzem, hogy idekíváncozott volna az 1840-es évek életkép-irodalmának, illetve az életképből fölépülő regényformáknak a vizsgálata is, hiszen ott éppen egy sajátos karakter, az egyedi és az általános között egyensúlyozó *típus* vizsgálatára lehetett volna sort keríteni. A festészeti portré-elméletek mellett be lehetett volna hozni az egykorú művészetkritikát is, ha volt ilyen, vagy akár a színikritikát: volt-e a színjátszás kapcsán az érzelmek vagy a jellem mimikai vagy gesztusszerű megjelenítésének saját diskurzusa?)

Nagyon nehéz feladat a témához tartozó fogalmak tiszta kezelése, talán nem is lehetséges. A dolgozat többször nyomatékosítja, hogy tévedés szinonimaként tekinteni a „tudatábrázolást” és a „jellemfestést”, s nem ugyanazt jelenti a „jellem” mint a „személyiség pszichéjének vagy tudatának” működése. Azonosságuk és különbségeik, átfedéseik és szétcsúszásaik önmagukban is bizonytalan körvonalakat adnak ki, a történeti távolság pedig csak még homályosabbá teszi őket. Ennek is betudható, hogy helyenként mintha maga a dolgozat is összemosná, vagy egymás ekvivalenseiként kezelné a jellem, a karakter, a személyiség, a szereplő, a lélek fogalmait, vagy a lélek és a test viszonyát. Néha mintha ugyanabban a jelentésben említene, pedig nem teljesen esik egybe, a „benső világ megjelenítése” és valamely „hiteles személyiség” előállítása. Például a *Férj és nő* esetében fölmerül, hogy a „karakter nélküli hős” vajon érezhető-e „hitelesnek”. A „hitelesség” az én fülemben valami konkordanciára utal, valamely megfelelés meggyőző megmutatására, vagyis a reprezentáció modalitására. A „jellem” ezzel szemben mintha valami keret, a „karakter” pedig mintha valami vonás volna: tartalmak, amelyeknek a „hiteles” lenne a megfelelő modalitása. A fogalmi tisztázhatatlanság mellett a dolgozatot ugyanakkor sokkal inkább a fogalmi éleslátás jellemzi. Például abban a megállapításban, hogy Kolostorynak azért „nincs jelleme”, mert a jellem ekkor, legalábbis a Czuczor-Fogarasi alapján, karakterisztikus vonások együttesét jelenti, melyek felismerhetővé és elkülöníthetővé teszik. Számomra nagy felismerés volt a Czuczor-Fogarasi szócikk alapján annak a megmutatása is, hogy a „kedély” a lélek akarati, a vágyásért felelős részére utalt. Annyit jegyeznek csak meg, épp e szótár definícióinak gyakori és találó használata okán, hogy számot lehetne vetni azzal, hogy a tudat, a személyiség és társaik szótárának jórészét, ha jól sejtem, nyelvújításbeli kifejezések adják. Ennyiben le is képezik azoknak a (korábban másként vagy egyáltalán nem létező) tartalmaknak a megváltozását vagy egyáltalán létrejöttét, amelyek kifejezésére létrehívták őket.

A kor szubjektum-képe és ennek antropológiai, erkölcsi, lélektani vetületei nagyon jó érzékkel kiválasztott közegei, hordozói, megnyilvánítói vagy környezetei az irodalmi

karakternek. A fiziognómia, a mesmerizmus, és a nedváltattan annyira érvényes kontextusokként működnek, hogy megkockáztatható: nem egy autonóm 19. századi regénykritikának vagy regényelméletnek voltak ezek a segéddiskurzusai, ahogy talán a dolgozat sugallja, hanem pontosan ellenkezőleg, a regénykritikák vonatkozó megállapításai az emberről szóló, a fentiekben bontakozó alapdiskurzus eseti alkalmazásait végezték el. Vagyis megkockáztatható, a regénykarakternek voltaképpen nincs önálló irodalomtörténeti története.

Az, hogy a regényszereplő vizsgálata kritikai tiltás alá került, ugyanannak a folyamatnak volt a része, amivel maga az irodalmi realizmus is a szitokszavak közé került, mint az ábrázolás naiv felfogása, vagy, mint Robbe-Grillet esetében, az ideológiai-társadalmi elnyomás eszköze vagy kifejeződése. A dolgozat is siet leszögezni, hogy Kemény „nem valamiféle tükrözéses realista esztétika alapján”, hanem „részletező leírásból kiindulva” (26) érzékíti meg a maga szereplőit. A részletező leírás viszont olyan eszköz, amelyet pontosan a realista (mások által így nevezett vagy magukat így nevező) írók találtak ki és vezettek be az elbeszélői ábrázolás eszköztárába, s Keménynél ennek recepciójával számolni lehet. Továbbá a realizmus, vagy hogy még szörnyűsegebbet mondjak, a *mimézis* olyan kérdés, amely rendre és szükségképpen fölüti a fejét az irodalmi jellem-ábrázolásra vonatkozó meglátásokban és azon túl is. Például pontosan az itt remekül játékba hozott magnetizmus és az arcisme esetében: amikor a testen láthatóvá válnak a lélek jelei, a legtisztább mimetikus jelenségről van szó. Mint Erdélyitől idézi is: „a test utánozza a lelket”. (Erdélyi azért is méltányolhatta a *Gyulai Pált* annyira, mivel Kemény itt mintegy a természetes mimézist képezi le azzal, hogy ábrázolásaiban a jellemzés és a képírás egybeesik.) Vagyis a fiziognómia felől nézve az irodalmi alakrajz ábrázolási eljárásaiban annak a mélyebb, természeti ábrázolásnak a megragadása, imitálása és utánzása történik meg, amellyel az anyag utánozza a szellemet. Magáról az emberi test realizmusáról van tehát szó, vagyis a „természetes korrespondenciák” (úgy mint mimikri, asztrológia, grafológia, és maga az „onomatopoetikus” nyelv!) azon, a modernitásban elhalványuló, de még megmutatkozó *mágikus miméziséről*, amelyről Walter Benjamin írt *A hasonlóról szóló tanítás* és *A mimetikus képességről* című írásaiban.

Találó, jellemző és jól használható tipológiát adnak a mechanikus, a vegytani és az ismeretlen jellem-felfogásokról szóló fejezetek. Megvilágosítóak az eposzi karakter ütköző, de nem vegyülő, vagyis mássá nem levő elemekből fölépülő jellegéről szóló részek. Egyetlen kiegészítést tennék. Amikor Bajza, a mechanikus irány egyik képviselője, arról ír, hogy a karaktert „kevés vonással kell festeni, de hatalmasan, mely a karaktert azonnal tisztán megismertesse”, (36) akkor egyrészt mintha a színházi jellem-megjelenítés korabeli

kíváncsi alapján beszélne. Kerényi Ferenc vonatkozó munkái alapján úgy sejtem, hogy Bajza, a Nemzeti Színház jövőendő igazgatója, itt az egyes eleve meghatározott (jellegzetes és jellemző, a színészek által maguk számára beszerzendő jelmezekben is kifejezett) színpadi szerepkörök nézői azonosításának mintájára képzelel el az irodalmi jellemet. Vagyis nem valamilyen személyiségbeli mélység feltárására van szükség egy-egy karakter megértéséhez, hanem annak felismerésére, hogy adott figura kit is képvisel, kit is jelenít meg az előzetesen adott színházi vagy irodalmi karakter-készletből. Bajza megállapításából továbbá a jellemzés *gazdaságtana* is következik: vagyis hogy a jellemzéshez megfelelő mennyiségű vonásra van szükség, se többre, se kevesebbre. Ha túlságosan sok jellemző vonással „túltöltünk” egy karaktert, az elhomályosítja, zavarossá teszi, eltorzítja. Ezzel szemben a személyiség végtelen mélységét feltételező, Kemény-féle felfogás szerint elvben soha nem is lehetne túl sok a jellemző vonás, hiszen kimeríthetetlen gazdagságú tartományban kutakodunk. Olyasféle ökonómiáról lehet szó, hogy Kemény személyiségeinek belső titkára nézve az egész több a részek összegénél, míg Bajzánál a részek összege akár több is lehet az egésznél.

Még egy megjegyzés Bajza mechanikájához. Az, hogy nála, mint a dolgozat tanulságosan végigelemzi, az emberi lélek az összes lehető karakterjegyek tárháza, amiből kinek-kinek (akár a maga számára) a saját jelleme összerakható, olyan mechanikusan egymás mellé helyezett elemek sorozatának a képét adja ki, amely hasonló ahhoz az elrendezéshez, melyben az ABC betűi állhattak valaha össze a szedéskor a nyomdász keze alatt. Vagyis valóban olyasféle, mint a dolgozat írja, „kirakós játék”-ról (37) van szó, mint amikor a nyomdász egy jelentésszerű betűsört rak ki a maga végtelenül permutálható ólombetűiből – vagy fogalmazzunk úgy, a maga végtelenül permutálható *karaktereiből*, hiszen a betűtípusok, írásjelek maguk is „karakterek” az indoeurópai nyelvekben, de átvétel útján a magyarban is. Innen nézve a lélek itt nem pusztán írás, hanem egyenesen nyomtatás, s ez a kép jól megfér a mechanikus személyiség-szemlélettel. A dolgozat a „karakter” kifejezés etimológiájából a „lenyomat” jelentést emeli ki (110), mint a maradandóság jelét, de a szó nyomdászati jelentése a karakter kombinatív vagy permutatív változékonyságát is sugallja, s a jellem e mechanikus felfogásban valóban „elemeire” eshet szét, mint a betűk a sablonban, ha a nyomdász egy másik szöveg szedésébe fog. A korabeli magyar nyomdászat nyelve a német volt, vagyis, bár a német *der Charakter* is jelent írásjelet, nem lehetett közvetlen az átjárás az angol „character”-től és a francia „caractère”-től a német „Buchstaben”-en át a magyar „betű”-ig, jóllehet Pusztai Ferenc 1902-es *Nyomdászati enciklopédiája* német-magyar-angol-francia szószeretében együtt szerepelnek: „Buchstaben, betűk; lettres, caractères; letters, types, characters”. Egy sor nyomdászati kifejezésnek lett magyarul is átvitt, kifejezetten lélektani

jelentése, mint például a *sztereotípiának*, vagy azzal összefüggésben a *típusnak*, amely kulcsfogalma a realista szereplő-ábrázolási elméleteknek. Nem találtam nyomát, de a Henszlmannál előkerülő, a klasszicista eszményítést leíró „üres és holt szkéma” (39) kifejezés is nyomdászatinak hat.

Visszatérve a dolgozathoz, Zsófia kiváló érzékkel találja meg a regénykaraktereket környező nem-irodalmi diskurzusokat és azok vonatkozó szövegeit, vagyis rendületlenül kontextualizál, mégis az a benyomásom, hogy elemzéseiben a szövegek főként egy elvont fogalmi térben kerülnek viszonyba egymással. S mivel itt voltaképpen az „emberi” mibenlétére vonatkozó véleményekről van szó, valamiként kötni lehetne mindezt az önformálás korabeli életbeli, társadalmi, ha tetszik valóságos gyakorlataihoz és formáihoz. (Ezt persze nagyon könnyű mondani, de alig van mentalitástörténeti munka, amire támaszkodhatna. Talán más forrásokat kellene bevonni, naplót, levelezést, önéletrajzot, sajtót.) Vagyis, miközben megkérdőjelezi a lélek vagy az ember esszencialista felfogásait, kevesebb figyelmet fordít ezek pragmatikájára. Nem azt hiányolom, hogy nem írta meg a magyar 19. század tudat- vagy szubjektum-felfogását a maga anyagi és szellemi, kulturális és társadalmi feltételeivel, hanem inkább azt, hogy miközben sorra veszi a jellem-ábrázolásra vonatkozó elméleti-kritikai meglátásokat és azok némely írói megvalósulását, elmarad az olvasók lehetséges önszemléletének a vizsgálata. Vagyis hogy az olvasók önformálásában, saját személyiségük, jellem-voltuk alakításában milyen szerepe lehetett az olvasott regények személyiség-képének? Különösen érdekes lehetne ez annak a változásnak a fényében, amelynek során a személyiség külső jelekből való azonosításából, valamely külsőben való önmegéléséből, vagy a zárt, véges számú karakterjegy kombinációjából a jellem kimeríthetetlen mélységgé válik. Mivel járt az, hogy az olvasó e regények némelyikének olvastán saját lelkét is kimeríthetetlen mélységként ismerhette föl? A szubjektum-előállítás irodalmi módjai milyen szerepet játszottak az „ön-kormányzás” gyakorlatában? A jellemábrázolási kötelesség nyomatékosítása, illetve ennek hitelesség-fogalma milyen szerepet töltött be az esztétikai nevelésben, az arra vonatkozó technikákban, hogy milyen az ember, milyen legyen az ember, vagyis milyenek legyenek az olvasók? Ahhoz képest, hogy Dugonics regénye nyomán sok lánykát neveztek el Etelkának, mennyiben más olvasói jellem-tapasztalatot, karakter-azonosulási mintát fejezett ki az, amikor Széchenyi az *Abafi* olvastán saját titokzatos és romlott lelke megjavulhatóságának kilátásai fölött kéjeleg a Naplójában. Egyszerűen szólva, miként hatott az olvasókra saját mélységes lelkük létének felismertetése? Milyen szerepet játszottak önformálásukban, erkölcsi nevelődésükben az olvasott regények arra vonatkozó instrukciói, hogy milyennek is kell lenni az ének? Az irodalmi szövegbe a

megjelenített személyiségeken keresztül történő bevonódás milyen gyakorlatát képviselte az egyes szereplőkhöz való vonzalom ébredése? Tudunk az *Abafi* némely (és eltérő!) női szereplőibe beszerelmesedő kritikusokról (Szontágh és Szalay), de női kritikusok híján nem tudjuk, hogy a nők miként élték meg Abafit és viszonyát számos nőihez. A dolgozat többször is elejt nőellenesség-ellenes megjegyzéseket, de maga sem tesz sok különbséget sem az ábrázolt alak, sem a befogadó nemének tekintetében az ábrázolás módszertanára és ennek befogadására, hatóképességére nézve.

Az olvasásmód kérdését az ábrázolás mellé helyezve az is fölvethető volna, hogy milyen társadalom volt az, amelynek a jellemábrázolásra volt igénye? Illetve miért volt az, hogy a hiteles jellemrajz mindennél nyomatékosabb kritikai elvárásának dacára a tárgyalt korból alig maradtak fenn emlékezetes (maradandóan közképzetté váló) regénykarakterek? Miként lett tét nélküli közhely a jellemzés kíváncsi és dogmája? Miként szolgált ez, mint Bajza írja, a „valódi regény” ismervéül, szemben a pusztán szórakozást nyújtóval? Mennyiben előlegezte a jellem cselekménnyel szembeni preferenciája a magas és az alacsony regény, a művészet és a lektúr, és ezeken keresztül a jó és a rossz olvasás különbségét? (Az, hogy Jósika 1859-ben a mesét preferálja a jellemmel szemben, és Balzac-ot nevezi meg kedvenc szerzőjeként, nem csupán a konszenzusból kiütő vélemény a jellem-központú regénykritika világában, hanem kifejezett provokáció a kor dühödt realizmus-ellenes kampányával szemben, amelyet Balzac és általában a francia regény ellen a Budapesti Szemle vezetett.)

Mesteri meglátás, hogy a *Gyulai Pál*ban az abszolút külső és az abszolút belső oszlik meg a drámai betétek és a naplórészletek között. Nagyon plasztikusan kitűnik így a kívülről látható és a benső önértelmezés meg hasonlása: tettei azért beszélhetnek a címszereplő ellen, mert a lélek (és mindazon jóakarat, amely benne lakozik) láthatatlan és érvényesíthetetlen. Szépen kifejtett, elegáns és igaz megállapítás. Ahogy a portré és a tükör ellentéte is: a rögzítés szemben a változóval, a fiziognómia szemben a pathognómiával.

Szóval, remek meglátások és elemzések egész sora. De a dolgozat végére érve mégis kicsit az a benyomásunk, hogy valamiért óvakodik a vizsgálódásaiból leszűrt vagy leszűrhető következtetéseket összefogni, általánosabb érvénnyel felruházni vagy magasabb fogalmi és történeti keretben értelmezni. Nagy anyagismerettel vezeti elő a magyar forgalomban lévő elméleti-kritikai nézeteket, ezek forrásait, a szomszédos diskurzusokat, de a történeti különbségek és a szinkrón típusok detektálásán és lajstromozásán, diszkurzív környezetük (mindig találó) fölillantásán túl nem merészkedik általánosabb megállapításokig, óvakodik távlatosabb mintákat meglátni. Ez nagyon nehéz feladat, pláne ilyen egyenetlen, esetenként

közhelyes vizsgálati anyagból. Talán több szöveg bevonásával és más lépték alapján, kevésbé szoros olvasatokkal kivitelezhető.

VII. Válasz az opponensi véleményekre

Elsősorban nem a retorikai szabályok miatt kezdem azzal válaszomat, hogy köszönöm bírálóim munkáját és alapos opponensi véleményüket, – hanem azért kezdem ezzel, mert tényleg nagyon szerencsésnek tartom magam. Rendkívül nagy szerencse, amikor az ember munkáját olyanok véleményezik, akiket az adott szöveg láthatóan tényleg érdekel. Hálás vagyok opponenseimnek azért a figyelemért, amellyel munkám felé fordultak. Elmélyült munkájukat nemcsak az opponensi vélemények hosszúra nyúlt terjedelme jelzi, hanem az is, hogy számos olyan megfontolást, kérdést és továbbgondolásra inspiráló meglátást kaptam tőlük, amelyek nagy kedvet ébresztettek bennem a kutatás folytatásához, átgondolásához és kiterjesztéséhez. Mindezekért – a megerősítő és a további munkát segítő meglátásaikért – különösen sok köszönettel tartozom.

A két opponensi vélemény gondolatmenete, előfeltevései és értékelései szempontjai többnyire eltérőek, csupán egyetlen ponton fogalmaztak meg hasonló hiányosságot a disszertációval kapcsolatban. Válaszomban ezért először erre, a mindkét bíráló által jelzett hiányosságra szeretnék kitérni, majd a két bírálat többi megjegyzésére külön-külön reagálok. Mivel mindkét opponensi vélemény nagyon hosszú és részletes, így válaszomban a terjedelmi korlátok miatt nem tárgyalok külön minden megjegyzést; a koncepcionálisan meghatározó kérdésekre azonban igyekszem mindenhol alaposabban reflektálni.

I.

Amit mindkét bíráló – a többnyire elismerő értékelések mellett – hiányol disszertáciomból (vagy annak végéről), az a tulajdonképpeni tanulság. Úgy tűnik, hogy a dolgozat szövege olyan elvárásokat épít ki, amelyeket aztán kielégítetlenül hagy, hiszen mindkét opponens számára hiányzott az a fajta általánosítás, az elemzések magasabb fogalmi keretbe rendezése, az általánosító következtetések levonása, amelyet most, ebben a szóbeli műfajban, nevezünk tanulságnak. Disszertációm első fejezetében – úgy hittem – jó előre elvágom az ilyen irányú reményeket:

„A disszertáció egyes fejezetei inkább esettanulmány jellegű szövegek, amelyeket egy-egy közös kérdés (a jellem történeti értelmezése, a regény jellemalkotásának prózapoétikai eljárásai vagy, a 19. század közepének magyar nyelvű szépprózája) tart össze. (...) időben, térben és beszédmódban (műfajban) igyekeztem leszűkíteni a vizsgálódás terét és lokálissá tenni a kérdést. Hogy mi is a jellem (vagy mi volt a 19. század közepének regényeiben): a kérdésre, jellegéből adódóan, csakis részleges, feltételes és bizonytalan válaszok adódhatnak.” (29)

Úgy hittem, hogy az előszó, amely egyben a munka összegzéséként is szolgált, megbízhatóan jelölte ki a kutatás korlátait, és jelezte, hogy a témából adódóan ezek a vizsgálódások valóban helyi érdekűek, esettanulmány jellegűek, és mint ilyenek olvasandók. A bírálatok szövegét olvasva azonban nyilvánvalóvá vált számomra, hogy maga a szöveg, a doktori disszertáció szövege, gondolatmenete olyan elvárásokat generál, amelyek nem tudnak megmaradni a kutatás-módszertani megfontolásokból jól behatárolt területen. A Hites Sándor és Szajbély Mihály által is jelzett hiányérzetet bizonyára maga a szöveg hozta létre, és nem csak annak műfaji normája (vagyis, hogy a doktori értekezés végén le kellene vonni bizonyos következtetéseket). A hiányosságra adható válaszoknak több lehetséges változata is kínálkozik.

(1) Egy pragmatista érvelés mentén hivatkozhatnék a kutatás jellegére, módszertanára és nyilvánvaló korlátaira. Vagyis arra, hogy a disszertáció megállapításai, elemzései és az egyes szoros elemzésekből levont tanulságai addig és csakis addig maradhatnak érvényesek, ameddig nem próbálom meg kiterjeszteni azokat, és általánosan érvényesnek feltüntetni még egy műfaj vagy egy korszak számára sem. Nemcsak arról van szó, hogy az általánosabb törvényszerűségek mindig sokkal inkább kitettek a kritikának (hiszen kivételeket, ellenpéldákat mindig lehet találni), hanem arról, hogy a témából adódóan le kellett szűkítenem a vizsgálódás irányát és ilyen értelemben a lehetséges következtetések, a tanulság körét is. A tanulság érvénye így belül maradt a kutatás módszertanából adódó korlátokon. Vagyis korlátozott.

(2) Egy másik érvelési lehetőség volna, hogy tekintélyekre hivatkozzam, itt elsősorban a mikrohistoria képviselői jöhetnek szóba, akik szintén helyi érdekű vizsgálódások körében maradnak. *A sajt és a kukacok* tanulsága nem az, hogy így gondolkodtak az emberek a 16. században, hanem hogy Menocchio így és így gondolkodott, olvasott stb. Anélkül, hogy némi szerénytelenséggel Ginzburg vagy Le Roy Ladurie munkásságához hasonlítanám a magamét,

szövegeik mégis tekintélyként szolgálhatnának egy ilyen jellegű érvelés során. Tovább gondolkodva azonban rá kellett jönnöm, hogy Ginzburg és a saját munkám közti különbség (a minőségi és jelentőségbeli szakadékon túl) elsősorban az, hogy az ő munkái nem hagynak hiányérzetet maguk után, vagyis nem generálnak olyan olvasói elvárásokat, kérdéseket, amelyeket aztán megválaszolatlanul hagynak, míg disszertációm a bírálók véleménye alapján, igen.

(3) Úgy gondolom, hogy az opponensi vélemények valós problémát jeleznek. A kérdés – átfogalmazva – talán az, hogy lehetséges-e a lehető legáltalánosabb kérdésekre (hogy mi, vagy mi volt az emberi jellem) szűk körű, mikro-szintű válaszokat adni. Dolgozatomban erre tettem kísérletet. A mikro-szintű elemzések megbízható válaszokat adnak a kérdés lokális vonatkozásában (pl., hogy milyen „embert” hoz létre Kemény Zsigmond jellemrajza és hogyan) de ugyanakkor ezek a válaszok további kérdéseket hoznak magukkal. A probléma módszertani megoldása az lehet, amit Hites Sándor is javasol, a (még)több kontextus és forrás bevonása (naplók, memoárok, sajtó stb.) és azokon keresztül az olvasói szokások vizsgálata, az irodalom befogadói oldalának hasonló elemzése. Javaslatom annál is inkább szimpatikus számomra, mivel visszavezet oda, ahonnan évekkel ezelőtt elindultam. Eredeti kutatási tervem még ezt a célt tűzte ki maga elé: vizsgáljuk meg, hogyan olvastak, hogyan használták az irodalmi szövegeket konkrét, valódi, empirikus olvasók a 19. században. Akkor azonban úgy tűnt, hogy a beleélő, azonosuló történeti leírásához előbb meg kell vizsgálni, hogy mivel is azonosulhatott az olvasó. Elemezni kellett, hogy mi az a regényalak, milyen prózapoétikai eljárások hozzák létre, milyen történeti diskurzusok befolyásolják és értelmezik, hogy mitől lesz hiteles egy adott szereplő a korszakban. Az eredeti kutatói kérdés most mint a kutatás lehetséges folytatása jelentkezik, ami számomra azt jelzi, hogy az eddigi munkát nem lehetett megspórolni. Jó lenne megírni a 19. század mentalitástörténetét, és a 19. századi irodalom használatának válfajait; ugyanakkor a téma általánosságából adódóan elkerülhetetlen volt ebben a dolgozatban leszűkíteni a vizsgálódás irányait, hogy a következtetések, ha soványak is, de érvényesek maradjanak. Dolgozatom elemzései valóban tágabb összefüggésekbe illeszkednek. Ezeket az összefüggéseket magam is érzékelem, érzékelttem a munkám során. Ugyanakkor a kutatásnak ebben a fázisában elkerülhetetlen volt az összefüggések egy részének a kizárása, leválasztása az értelmezésekről. Összességében tehát értem és elfogadom, hogy opponenseim hiányolják ezt a bizonyos tanulságot, ugyanakkor a kutatásnak ebben a szakaszában mindenfajta nagyobb léptékű általánosítás csak gyengítette volna a szoros, és esetenként talán szűknek érzékelt probléma- és szövegelemzések helyi tanulságait.

II. Válasz Szajbély Mihály véleményére

A következőkben rátérek az egyes opponensi véleményekre, és reagálok a fontosabb kritikai észrevételekre. Szajbély Mihály értékelése a fenti hiányon túl csak egy alfejezettel kapcsolatban élt komolyabb kifogásokkal. Jókainak *A tengerszemű hölgyéről* szóló értelmezésből egyrészt hiányolja a *karakter központú* és a *kalandorientált* regények közti műfaj-tipológiai különbségtevést, másrészt vitába száll az elemzés egyes megállapításaival is. Alapvető megállapításával, miszerint a megjelenés körülményei és az olvasói „használat” különbségei és módozatai lényegesen módosíthatják a regényszereplők típusait és jellegét; az állítással, hogy a hírlapi környezet alapvetően más műfajt (és így más regényalakot) hoz létre, messzemenően egyetértek, és elismerem, hogy saját értekezésem gondolatmenetéből ez a nézőpont valóban (és sajnálatos módon) hiányzik és pótlásra szorul. Ugyanakkor az elemzés egyes részletkérdéseiben vitakoznék opponensem megállapításaival. A Szent Anna tó és az alatta elhelyezkedő kokojcás valóban keveredik dolgozatom szövegében, de nem azért, mert összetévesztettem őket, hanem azért, mert Jókai szövegeiben is összemosódik a két földrajzi jelenség leírása, értelmezése. A két tengerszem-típus Jókai szövegeiben általában együtt szerepel, jelentéseik egymásba mosódnak (pl. *A tengerszem tündérében* mindkét helyszín szerepet játszik), a két tengerszem témája együtt adja ki azt az értelmezett tájékat, amelyből aztán *A tengerszemű hölgy* felütése merít. Továbbmenve: a főhős valóban megjósolja saját kacskaringós életútját, tehát ilyen értelemben ez a kalandos életút valóban eleve benne van Erzsike alakjában, de ez az előrejelzés semmivel sem teszi a regényalakot érthetőbbé. Azt persze értjük, hogy mi történik vele, csak azt nem, hogy miért. Azt pedig, hogy valakinek a szeme a külső vagy a belső hatásokra változtatja-e színét, mégis nagy különbségnek tartom. Különösen, ha mindez a jellem szilárdságával és kiismerhetőségével áll kapcsolatban. Összességében tehát az alapvető hiány valóban pótlásra szorul, és érdemes volna a korszak médiatörténeti összefüggéseit is bevonni a karaktertípusok vizsgálatába – ugyanakkor az Erzsike alakjának és a tengerszem téma elemzésének megállapításait továbbra is tarthatónak vélem.

III. Válasz Hites Sándor véleményére

Hites Sándor bírálata nagyon sok izgalmas és változatos szempontot mozgat dolgozatom értékelésében és továbbgondolásában. Válaszomban legtöbb megjegyzésére csak vázlatosan reagálok, és csak két koncepcionálisan átfogó kérdésre térek ki hosszabban: a 18. századi regények elmaradt vizsgálatára és a realizmus kikerült kérdésére. A kisebb megjegyzésekkel kezdem.

1. Dolgozatomban valóban nem tárgyaltam olyan regényeket, amelyeknek ne emberi szereplői lennének. Az opponensi vélemény, mely szerint a nem emberi szereplőjű vagy elbeszélőjű regények rávilágítanak arra, hogy minden ábrázolás szükségképpen antropomorfizál: nagyon meggyőző, és izgalmas elemzési lehetőségeket rejt. (Ott van mindjárt Apuleius *Aranyszamara*, amely már műfaj kezdeteinél eljátszik ezzel a lehetőséggel; vagyis: mintha ez a határhelyzet eleve benne rejlene a műfajban, nem is tűnik annyira kivételesnek.) A dolgozatomban tárgyalt korszakban ugyanakkor elsősorban az emberi szereplőjű regények a jellemzőek, talán ezért nem is jutott eszembe ez a lehetőség, amely azonban elméletileg nagyon is izgalmas lehetőségeket rejt.

2. Az első fejezetben citált Robbe-Grillet idézet talán valóban nem volt a legjobb választás. Érvelésembe elsősorban azért illesztettem, mert tömören és hatásosan foglal össze olyan nézeteket, amelyekből saját gondolatmenetemet kibonthatónak véltem.

3. Széchenyi értelmezését saját betegségéről végül azért nem vontam be az értekezés szövegébe, mert az általam is hivatkozott Laczkó Mihály már alaposan és hozzáértően végezte el annak elemzését.

4. Rendkívül izgalmas volt számomra a jellemzés gazdasági-kritikai elméleti keretben való tárgyalásának felvillantott lehetősége. A dolgozat írása során végül elvettem annak lehetőségét, hogy még egy elméleti megközelítést bevonjak az értelmezésbe, de örömmel olvastam, hogy milyen plasztikusan látszik egy-egy kérdés más elméleti kiindulópontból.

5. A korabeli színházi (színikritikai) művészettörténeti (és kritikai) és életkép irodalom diskurzusának leválasztása a vizsgált anyagról ugyanannak a módszertani döntésnek volt következménye, amelyről fentebb már beszéltem. Igen, mindezek az irodalmat környező, azt átszövő diskurzusok bizonyára alapvető összefüggésben állnak, és együtt, egymáshoz való viszonyukban is értelmezendők lennének. Egy nagyobb léptékű, hosszabb és kiterjedtebb munka keretei között. Az opponensi véleményt olvasva itt is olyan perspektíva rajzolódott ki, amerre érdemes lenne folytatni a vizsgálódást, kiterjeszteni a kutatást.

6. Hites Sándor opponensi véleményének egyik legizgalmasabb (bár éppen hogy csak jelzett) fogalma számomra az ún. „emlékezetes karakter” kérdése volt. Mit jelent, fogalmilag hogyan volna megragadható, leírható az a (társadalmi? diszkurzív? irodalomtörténeti?) jelenség és folyamat, amelynek során egy figura, egy fiktív szöveg irodalmi és poétikai eljárások által megképzett figurája átkerül a (nevezzük így) mindennapi társadalmi/közösségi diskurzusba, a mindennapi nyelvbe. Amikor a karakter kilép az eredeti kontextusából, az őt létrehozó szövegből, és a közösség számára olyan mintává vagy közös tudás hordozójává válik, amellyel aztán a mindennapi életben jellemezhető egyik vagy másik ember. Vagyis arról van szó, hogy miért és hogyan mondhatjuk valakiről, hogy olyan Húbele Balázs vagy egy Nemecek Ernő, esetleg egy igazi Aranyember? Azt sejtem, hogy ennek a kérdésnek kevés köze van maguknak a szövegeknek a sikerült vagy kevésbé sikerült, jól-rosszul megírt alakjaihoz. Az „emlékezetes karakterre” vagy emlékezet helyé (Pierre Nora) válás talán nem esztétikai értékmérő. Valószínűleg nem a legjobb regény legjobban megírt szereplője számára nyílik meg a társadalmi tovább lét ilyen útja, ennek inkább társadalmi okai, feltételei lehetnek (ez persze csak egy sejtés). Az „emlékezetes figurák” fogalma és jelensége mindenesetre nagyon is elemzésre és megírásra váró feladatnak tűnik.

7. Az elmaradt 18. századi regények kérdése

Az opponensi vélemény az értekezés koncepcionális hiányaként rója fel, hogy abban a 19. századi regényt (és annak szereplőit) a dolgozat nem hasonlítja össze a műfaj 18. századi előzményeivel. Hites Sándor állítása szerint az így két oldalról is közrefogott és megvilágított 19. századi szereplő-ábrázolás kérdései jóval plasztikusabban rajzolódtak volna ki. Véleménye megfogalmazásában opponensem abból indul ki, hogy a 19. századi regényt a 20. századival összehasonlítja a dolgozat, így csak a történet másik oldala hiányzik. Dolgozatomból – ezzel szemben – a 20. századi regény is éppúgy hiányzik. Sehol sem tárgyalok 20. századi regényeket, és meg sem kísérelm összehasonlítani az ún. „19. századi regényt” az ún. „20. századi regénnyel.” Már csak azért sem, mert az ilyen típusú, nagy léptékű összehasonlítás vezet azokhoz a homogenizáló nagyelbeszélési mintázatokhoz, amelyeknek a kritikáját az első fejezet adja. Vagyis az első fejezetben nem a 20. századi és a 19. századi regényt vetem össze, hanem ellenkezőleg, éppen olyan regénytörténeti és regényelméleti szövegeknek a kritikus elemzését végeztem el, amelyek ilyen jellegű összehasonlításokat tesznek. Disszertációm elméleti kiindulópontja éppen az, hogy ne

hasonlítsuk össze egy-egy század irodalmi formáit, mert az sematizáló fogalmakhoz vezet, és elvétí a mikro-szintű változatokat, együttéléseket. Összefoglalva tehát, nemcsak a 18. századi, de a 20. századi regény szempontja is hiányzik az elemzésekből. Ami megjelenik, az pusztán a jelen (vagy a 20. század) szempontját érvényesítő értelmezések, regénytörténeti elbeszélések és elméletek *kritikája*. Valóban nem vállalkoztam egy három évszázadot felölelő regénytörténeti narratíva felvázolására, hanem pusztán arra tettem kísérletet, hogy a 19. század középső évtizedeinek irodalmában vizsgáljam a szereplő és a jellem történeti változatait.

Ettől függetlenül: az opponensi véleménnyel messzemenően egyetértek abban, hogy a korábbi (nevezzük akár 18. századinak, akár mechanikusnak vagy mélység nélkülinek), tehát a korábbi karakterfelfogás tovább él, és valószínűleg *A Bélteky-házban* (amúgy szerintem a *Büszkeség és balítélet*ben is, vö.: Mr. Darcy éves jövedelmének és Pemberley látványának cselekményfordító jelentősége, Pemberley mint Mr. Darcy „valódi” személyiségének feltárulása) ez jelenik meg. Ezért sem szerencsés talán századokhoz kötni egy-egy karaktertípust, mert ezek egyidejű egyidejűtlenségekként vagy kevert szótárakként jól megférnek egymás mellett, egyszerre. Az opponensem által itt felvetett szempont, miszerint a különböző szereplőtípusok az olvasásban eltérő reakciókhoz (használati módokhoz, önformálási gesztusokhoz stb.) vezetnek, az egyik leginspirálóbb meglátása volt a bírálótnak, amelyet nagyon köszönök. Talán az opponensi véleménynek ezekből a megjegyzéseiből, továbbgondolásaiból tűnik ki a leginkább, hogy merre érdemes tovább folytatni a kutatást. Etelka vagy Abafi példája jól érzékelteti, hogy hogyan lehet termékenyen vizsgálni a regényszereplőkre irányuló olvasói válaszokat, az azonosulás és a fikció saját életben történő használatának eltérő módjait, válfajait.

8. A realizmus és a mimézis kikerült kérdése

A jellem történeti és prózapoétikai vizsgálata önmagában is hatalmas, elméletileg nagyon nehezen tisztázható és megalapozható vizsgálati szempont. Disszertációm írása során valóban azzal küzdöttem mindvégig, amire Hites Sándor bírálótnak letelején utal: hogy elemzéseim többnyire úttörő jellegűek, amennyiben nagyon kevés az olyan munka, amelyre támaszkodni tudtam. Kemény regényelméletének elemzésekor ezért részben módszertani megfontolás volt részemről, hogy a realizmus hasonlóan hatalmas és elméletileg ingoványos területét ne vonjam be a kérdés értelmezésébe. Döntésemet ugyanakkor nemcsak praktikus szempontok

magyarázták, hanem az is, hogy Kemény elmélete önmagában is megáll, és értelmezhető a korabeli realizmus vonatkozása nélkül. Igaz, utólag már magam is úgy látom, talán elméletileg nem elég megalapozott módon. A fiziognómia valóban egyfajta mimézis (a test utánozza a lelket) és nyilván a fikció nyelve is utánozza – csak az a kérdés, hogy mit is? Kemény maga is kikerülte ezt a kérdést; soha nem állította, hogy a regény az életet utánozná, hanem épp ellenkezőleg, azt állította, hogy a regény részletező – és ennyiben a realizmus poétikai eszközét használó – nyelve képes másként felmutatni az emberi belsőt. Másként, mint ahogy az „életben” megismerhető. Tehát míg egyfelől valóban a történeti realizmus prózapoétikai eljárását – a részletező leírást – tartja a prózai nyelv legfontosabb sajátjának, addig ennek a nyelvi eszköznek az alkalmazását elválasztja az ábrázoló funkciótól. Kemény szerint ez a nyelv soha sem ábrázol, és nem képez le valamit a világból, hanem létrehoz valami olyat, ami a világban és az életben így soha nem léte~~zhet~~ne. Az persze, hogy az így létrejött regényalakban valaki mégis saját életbeli önmagára ismer, vagy ezen keresztül saját én-formálásának gyakorlatában felhasználja a fiktív alakot, már egy másik kérdés. Összességében a valóság és az irodalom (fikció és realitás, mimézis és realizmus) olyan kérdéseknek tűntek fel, amelyeknek az ember vagy szentel egy teljes disszertációt, vagy inkább elkerüli.

IV. Köszönetnyilvánítás

Végére érve – a bírálatokhoz igazodva szintén – hosszúra nyúlt válaszomnak, szeretném még egyszer hálás köszönetemet kifejezni opponenseimnek. Bízom benne, hogy a következő évek során módomban lesz meggyőzően bizonyítani, hogy véleményük milyen nagymértékben számít, és mennyire segíti a további munkámat. Egyúttal az itt megjelentek türelmét, érdeklődését és a bizottság munkáját is: nagyon köszönöm.

VIII. Szakmai önéletrajz és publikációs jegyzék

Tanulmányok:

2004-2006-ig, majd 2008-2009-ig ösztöndíjas PhD tanulmányok a Pécsi Tudományegyetem Irodalomtudományi Doktori Iskolájában

1997-2004-ig egyetemi tanulmányok a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán (irodalmár bölcsész és magyar szakos tanári diploma)

Nyelvtudás:

angol (középfokú „C” típusú), latin (középfokú „C” típusú), francia (középfokú olvasási szinten)

Szakmai gyakorlat, munkahelyek:

2010-től 19. századi irodalomtörténet oktatása a PTE BTK Klasszikus Irodalomtörténeti és Összehasonlító Irodalomelméleti Tanszékén

2008-tól irodalomtanítás-szaktudományok oktatása a PTE BTK Modern Irodalomtörténeti és Irodalomelméleti Tanszékén

2007-2011. között tudományos segédmunkatársként dolgoztam az MTA Irodalomtudományi Intézetének Irodalomelméleti Osztályán

2004- 2006. óraadó oktató a PTE Klasszikus Irodalomtörténeti Tanszékén

2002-ben majd 2004-ban óraadó tanár a pécsi Babits Mihály Gyakorló Gimnáziumban

Részletes publikációs jegyzék:

Tanulmányok:

„Az arc: a jellem tükré. Fiziognómiai szemlélet Kemény Zsigmond: *Gyulai Pál* című regényében” In: *Holmi*, 2012/10. 1219-1236.

„A mechanikus, a vegytani és az ismeretlen. Jellemkonceptiók a magyar nyelvű regényelméleti és regénykritikai szövegekben a 19. század közepén” In: *Irodalomtörténet*, 2012/3. 328-347.

„Valami Amerika. Mikszáth Kálmán: *P. York.*” in: *A kis formák mestere (meg a nagyoké). Novellaelemzések*, Szerk, Hajdu Péter, Budapest, 2011. 81-92.

„Regények, vég nélkül. Mikszáth Kálmán: *Különös házasság.*” Forrás 2010/5. 50-57.

„A forma csele. Papp Dániel: *Fürdői levelek.*” in: *Literatura*, 2008/4. 485-492.

„Riport – Regény – Mese. Műfaji olvasatok érvényessége a *Noszty fiú esete Tóth Marival* című regényben.” in: *A Noszty fiú esete Tóth Marival*. szerk.: Millán Orsolya, deKON-KÖNYVek – Gondolat Kiadó, Budapest – Szeged, 2008. 30-45.

„Beékelt elbeszélés és karakterfestés *A Bélteky-házban.*” in: *Literatura*, 2007/2. 211-217.

„A történetmesélés funkcióváltása. Kemény Zsigmond: *Ködképek a kedély láthatárán.*” in: *Irodalomtörténet*, 2004/2. 266-282.

Recenziók:

„Billegő kontextusok. T. Szabó Levente: Mikszáth, a kételkedő modern.” BUKSZ 2009/4. 371-373.

„Hány nőt vett el feleségül Mikszáth Kálmán? – Hajdu Péter: *Csak egyet, de kétszer.*” in: *Literatura*, 2005/4. 483-492.

Tankönyvek, tankönyvfejezetek:

A nőirodalom című tematikus szám Előszava, In: *Árkádia* on-line folyóirat, www.arkadia.pt.e.hu, 2011.

Az irodalomtanári mesterség gyakorlata és módszertana, PTE BTK, Pécs, 2011.

Tanulói munkatankönyv, 12. évfolyam 8. fejezet (Modern és későmodern magyar regények), illetve Dosztojevszkij: Bűn és bűnhődés című modul) irodalmi fejlesztőként. Tanulói munkatankönyvek és Tanári segédletek – a Nemzeti Fejlesztési Terv Humánerőforrás – fejlesztés Operatív Program (3.1.1.), központi program, tananyagfejlesztés, sulíNova Közoktatás-fejlesztési és Pedagógus-továbbképzési Kht, Budapest, 2008.

Szakfordítás:

Brian McHale: „Kínai-doboz világok.” (szakfordítás) in: *Narratívák 6. Narratív beágyazás és reflexivitás*. szerk.: Bene Adrián, Jablonczay Tímea, Kijárat Kiadó, 2007.181-208.

Szerkesztések:

2011. *Árkadia* folyóirat „Nőirodalom” című tematikus száma, társszerkesztés Tóth Orsolyával. www.arkadia.pt.hu

Szövegkiadások:

Résztétel Mikszáth Kritikai Kiadásban a 68691 számú "Mikszáth kései kisprózája" című OTKA-program keretében.

Hivatkozások:

1. Szajbély Mihály: *Intermediális randevúk a 19. században*, Pro Pannonia, Pécs, é. n.
2. Jeney Éva: *Nyitott könyv. Irodalom, terápia, elmélet*, Balassi, Budapest, 2013.